

TARTU ÜLIKOOL
Humanitaarteaduste ja kunstide valdkond
Kultuuriteaduste ja kunstide instituut
Eesti ja võrdleva rahvaluule osakond

Naise kujutamine imemuinasjutus «Imeline
põgenemine» (ATU 313)

Magistritöö

Liis-Marii Roosnupp
Juhendaja dotsent Risto Järv

Tartu 2016

Sisukord

Sissejuhatus.....	3
1. Ülevaade teoreetilisest materjalist.....	6
1.1 Imemuinasjuttude interpreteerimisest.....	6
1.2 Nais- ja meespeategelaste uurimisest.....	7
1.3 Nais- ja meestegelaste kujutamises.....	9
1.4 Kangelannadega muinasjututüüpide Eesti variantide vaatlusi.....	12
1.5 Jututüübi ATU 313 varasemad käsitlused ja kirjalikud allikad.....	16
1.5.1 Grimmid.....	16
1.5.2 Kreutzwald.....	17
1.5.3 Eesti ja naabermaade antoloogiad ning tüübikataloogid.....	19
2. Empiirilise materjali analüüs.....	22
2.1 Jututüübi ATU 313 tutvustus ja ülevaade materjalist.....	22
2.1.1 Küsimus autentsusest.....	22
2.2 Empiirilise materjali analüüs jutustaja ja üles kirjutaja soo järgi.....	23
2.2.1 Meessoost jutustaja, naissoost koguja.....	26
2.2.2 Naissoost jutustaja ja koguja.....	28
2.2.3 Meessoost koguja ja naissoost jutustaja	30
2.2.4 Meessoost jutustaja ja koguja.....	33
2.2.5 Kokkuvõtte variantide soolisest jaotuvusest.....	35
2.3 Piirkondlik jaotus.....	38
2.3.1 Kokkuvõtte piirkondlikest eripäradest.....	50
2.4 Jututüübi ATU 313 liitumised.....	52
2.5 Liitumisteta jututüüp ATU 313.....	54
Kokkuvõtte.....	57
Summary.....	60
Kirjandus.....	62
Töös viidatud arhiivitekstid Eesti Rahvaluule Arhiivis.....	67

Sissejuhatus

Jututüüp ATU 313 «Imeline põgenemine» on imemuinasjutt neiust ja noormehest ning nende põgenemisest põrgust. Tavaliselt algab lugu vanemaga (üldiselt isa), kes lubab kogemata oma lapse kuradile. Mõnikord vahetatakse ära lubatud laps mõne teise, vaesema inimese lapse vastu välja, sel juhul läheb esimene teist põrgusse otsima ning lõpuks on nii noormees kui neiu allilmas. Seal tuleb kangelasel sooritada kolm ülejõu käivat ülesannet, mille kangelanna talle lahti seletab. Lõpuks soovib kurat nad hukata ning noored peavad põgenema, kangelanna viskab seljataha kolm imelist objekti, mis muutuvad erinevateks loodusnähtusteks (kammist saab mets, peeglist järv) või moonstab neid mõlemad kolmel korral erinevateks objektideks või loomadeks. Noored saavad põgenema ja jõuavad maapeale tagasi, muinasjutt võib lõppeda abieluga, aga see ei juhtu kaugeltki mitte alati. (Vt ka EMj I: 1 2009: 523–533)

Muinasjuttu võib nimetada mittepühaks proosanarratiiviks, mis pole seotud kindla aja või kohaga (Bascom 1984: 8–9). Kitsamalt on imemuinasjutt algselt täiskasvanutele mõeldud fiktiivne lugu, millest kangelane tänu imelistele sündmustele alistab vastase ja see lõppeb tavaliselt abieluga (Järv 2004: 278). Neid kriteeriume arvestades on jututüüp ATU 313 «Imeline põgenemine» (edaspidi viitan ainult jututüübi pealkirjale või tüübinumbrile) süžeelt suhteliselt klassikaline imemuinasjutt, ühe olulise erinevusega. Tüübis ATU 313 ei võida vastast mitte kangelane üksinda, vaid seda teevad kangelane ja kangelanna koos. Veelgi enam, oma töös näitan, kuidas tegelikult teeb kangelanna suurema osa tööst ise ära.

Minu töö eesmärgiks on näidata, kuidas nii mõnigi kord alahinnatakse imemuinasjuttudes kangelannade panust. Lugeses erinevat teoreetilist materjali võib leida küll viiteid potentsiaalselt eksisteerivatele tugevatele kangelannadele, keda varem ekslikult eiratud on (vt nt Lundell 1983; Holbek 1987), kuid küsimus väärrib kindlasti veel tähelepanu. Olen kitsendanud uuritava ainese jututüübile «Imeline põgenemine». Valituks sai just see imemuinasjututüüp, kuna tegemist on laialt levinud ning populaarse muinasjutuga. Tüüp ATU 313 on ka oma süžeelt mitmekülgseks analüüsiks sobiv, sest tegemist on pika ja mitme-episoodilise muinasjutuga, mis liitub sageli ka teiste jututüüpidega.

Töö on jagatud kaheks peatükiks, esimeses neist annan ülevaate teoreetilisest materjalist. Tutvustan üldisi imemuinasjuttude interpreteerimise võimalusi, mis on välja pakutud muinasjutu-klassikute Bengt Holbeki ja Satu Apo poolt. Seejärel avan erinevaid teooriaid ning väiteid nais- ja meespeategelaste uurimise ja kujutamise osas. Toon välja nii feministlikud uurijad, kes on ette heitnud muinasjutu-kangelannade liigset allaheitlikust, kui ka muinasjutu-uurijad, kes laias laastus tegelikult sama väidavad – kangelannasid kujutatakse muinasjuttudes sageli passiivsete ootajatena (nt Parsons 2004 ja Apo 1986).

Olen võtnud vaatluse alla uurimused, milles on analüüsitud imemuinasjuttude naiskangelasi Eesti variantides ning võrdlen omavahel nii jututüüpide kangelannasid (ja nende kujutamist) kui ka analüüsi tulemusi, juhul kui neid on võimalik kõrvutada. Seejärel toon välja jututüübi ATU 313 varasemad käsitlused ning kirjalikud allikad, mille puhul analüüsin, kas need on võinud Eesti ainekst mõjutada. Peatun pikemalt vendadel Grimmidel, Kreutzwaldil ja tema muinasjuttude analüüsil ning erinevatel Eesti ja ümbritsevate maade ülevaadetel.

Teine peatükk hõlmab endas empiirilise materjali analüüsi. Kõigepeal tutvustan jututüüpi ATU 313 ja annan ülevaate tervest materjalist. Koguhulk on kokku 270 teisendit, mis on talletatud Eesti Rahvaluule Arhiivi (edasipidi ka ERA) ja seal digitaliseeritud Eesti Kirjandusmuuseumi/Tartu Ülikooli muinasjuttude töörühma töö käigus (vt nt Järv 2005: 23–26). Peatun põgusalt ka autentsuse küsimusel, selgitatades, kuidas teisendid, mis on mõjutatud kirjalikest allikatest või tasu eest jutustatud, ei ole sellegipoolest uurijale vähem väärtuslikud.

Empiirilist materjali olen analüüsinud võttes arvesse nii jutustaja kui koguja sugu, kogumispiirkonda kui ka kogumisaega. Iga grupi analüüs on erinevas alapeatükis ning nii peale soolise kui piirkondliku jaotuvuse alapeatükkide on kokkuvõtte sellest, mis kõige selgemini esile tuleb. Peatüki lõpus on ülevaade jututüüpidest, millega ATU 313 kõige tihedamini liitub ning mida nende kontamineerunud teisendite põhjal järeldada saab. Kõige viimasena esitatan nende teisendite üldanalüüsi, mis pole liitunud ühegi teise muinasjututüübiga.

Kuna töö muinasjuttudega ning neid sisaldavate käsikirjade süstemaatilise läbivaatamisega jätkub Eesti Rahvaluule Arhiivis igapäevaselt, siis on olgu märgitud, et

jututüüpi ATU 313 kuuluvate variantide hulk võib samuti mingil määral muutuda, nagu on näidanud töörühma senised kogemused. Seetõttu ei pretendeeri ka minu töö arvudes absoluutsele tõe. Samuti olen seisukohal, et me ei saa tänapäeval kunagi kindlalt väita, et muinasjutud ja neis leiduvad stereotüübid esindavad kaasaja jutustajate, kuulajate või kogujate mõttemaailma (vt ka Toomeos-Orglaan 2013: 62). Uurida saab pärimuslikke tekste ainult enda positsioonilt, mistõttu esindab ka käesolev töö minu subjektiivset interpretatsiooni naise kujutamisest jututüübis ATU 313 «Imeline põgenemine».

Töös välja toodud tsitaatides on kasutatud originaalset kirjaviisi. Viidatud arhiivitekstid on esitatud töö lõpus, nende viidete täpsustamise eest tänan Eesti Kirjandusmuuseumi/Tartu Ülikooli muinasjuttude töörühma.

1. Ülevaade teoreetilisest materjalist

1.1 Imemuinasjuttude interpreteerimisest

Soome muinasjutu-uurija Satu Apo määratleb oma teoses «Ihmesadun rakenne», et imemuinasjutuks nimetatakse ajaviiteks ja meelelahutuseks jutustatud inimesest peategelasega rahvajutte, mis sisaldavad fantaasiamotiive ja on mitme-episoodilised. Ta leiab, et muinasjutu ja päris maailma vahelisi seoseid uurides tuleb hoiduda otsestest ülekannetest (Apo 1986: 179; 348). Samas Taani folklorist Bengt Holbek väidab, et imemuinasjutud on *imepärase* joontega lood, mis on tegelikult sümboolse tähendusega (Holbek 1987: 452). Ta väidab, et muinasjuttude süžeed on seotud kaasaja kuulajate ja jutustajate eluoluga ning *imeline maailm* on tegelikult nende reaalne maailm teistmoodi vaadatuna (samas: 405; 594). Seega Apo leiab, et imemuinasjuttudest võib leida peegeldusi ühiskondlikust tegelikkusest, aga samas on tegemist ka süžee arendamiseks kasulike motiividega. Teisalt peaks Holbeki väitel imedeks peetud motiividel leiduma vasteid jutustajate ja kuulajate igapäeva elus ning seega pole tegemist tegelikult imedega.

Saksa rahvajutu-uurija Lutz Röhrich on väitnud, et muinasjutud võivad näidata mineviku inimeste maailmavaateid ja pakkuda võimalust näha nende igapäeva ellu. Samas ta rõhutab, kuidas kõik tekstis leitavad vihjed reaalsele elule kehtivad ainult selle teksti või äärmisel juhul ka tüübi kohta. Seega ei tohi teha liiga üldisi järeldusi vähese põhjal ja tõmmata liiga otseseid paralleele. (Röhrich 1991: 92–93) Niisiis paikneb Röhrich teoreetiliselt plaanis Holbeki ja Apo vahel, tuues välja muinasjuttude võimalikud seosed reaalse eluga, hoiatades samas liiga kergekäeliste paralleelide eest.

Apo leiab, et imemuinasjutud on ebaromantiline žanr, kus ei väljendata armastust, kuna raske töö võttis inimestelt kogu jõu ära (1986: 235 jj). Holbek vastandub sellele täielikult ning on arvamisel, et imemuinasjutud räägivadki peamiselt armastusest, kaaslase leidmisest ja abieluni jõudmisest. Ta rõhutab, et tegemist ei ole tänapäeva mõistes romantilise tegevusega, kus domineerivad tormilised tunded, traagika ja sentimentaalsus. Pigem on tegemist lihtsa ja komplikatsioonideta seksuaalsusega. (Holbek 1987: 579–580) Ka Soome uurija Aili Neola leiab, et folkloor peegeldab kaasaaja soorolle ja nende kaudu joonistub välja sümbolite süsteem domineerivamate

rollidest ning nende omavahelistest suhetest. Ta selgitab, kuidas esinevad soostereotüübid näitavad, milline mees või naine olema peaks ning seeläbi saab inimeste käitumist folkloori kaudu suunata. (Neola 1986: 12; 100–102)

Francisco Vaz da Silva on võtnud vaatluse alla Holbeki teooria ja leiab, et viimane läheneb imemuinasjuttudele nii mõneski osas liiga lihtsustatult. Ta väidab, et Holbeki soov taandada kõik sümboolsed väljendused emotsioonidel põhinevaks on liiga freudilik lähenemine. Muinasjuttudes esinevad üleloomulikud tegelased ja ka muud sümbolid ei saa olla pelgalt tavalise elu-olu väljendus ning seega tähtsusetud. (Vaz da Silva 2000: 7–8) Ta väidab, et imemuinasjutud annavad edasi metafoore psühholoogilistest ja kosmoloogilistest protsessidest. Seetõttu tuleks neid vaadelda ka koos müütide ja rituaalidega, kuna nad kõik peegeldavad inimese sümboolset kujutlusvõimet. (Vaz da Silva 2014: 112–113)

Tal on kahtlemata õigus, kõiki imemuinasjuttudes ilmnevaid sümboleid ja üleloomulikke tegelasi/objekte ei saa taandada emotsioonidel põhinevateks tavalise elu-olu väljendusteks. Sellegipoolest leian, et esineb muinasjutte, milles kosmoloogiale viitavad sümbolid on aja käigus nõ maha kulunud või pole neid seal üldse olnud. Usun, et jututüübi ATU 313 Eesti teisendid kuuluvad tõenäoliselt sinna hulka ning nendes peegelduvad sümbolid on seotud ennekõike noorte inimeste täiskasvanuks saamisega, mis kuulub küll tavalise elu valdkonda, kuid pole sellegipoolest tähtsusetu.

1.2 Nais- ja meespeategelaste uurimisest

Tegelasi üldiselt ja seeläbi ka peategelase olemust on analüüsinud paljud erinevad folkloristid. Näiteks Max Lüthi järgi on peategelasi üks, kas kangelane või kangelanna ning kõik ülejäänud tegelased on defineeritavad suhtega peategelasse (1984: 134–135). Siiski esineb selgelt tüüpe, kus peategelasi on kaks, enim levinult kindlasti õe ja vennaga lood. Ka näiteks Axel Olrik on oma muinasjuttude eepilistes seadustes juhtinud tähelepanu juttudele, kus osades lugudes toimivad tegelased n-õ kaksikutena, olles seejuures ühes ja samas funktsioonis (1992: 51). Samuti on Holbek on välja toonud, et

peaaegu kõigis imemuinasjuttudes on kaks põhilist tegelast – kangelane ja kangelanna. Üks neist on aktiivsem ja teine on suurema osa loost passiivne. Need jutud, kus aktiivseks tegelaseks meeskangelane, on maskuliinse süžee muinasjutud ja aktiivse kangelannaga süžeed on feminiinsed. (Holbek 1987: 161)

Lüthi kirjeldab, et peategelane on sageli isoleeritud, näiteks ainuke laps ja mingil moel teistest erinev, osades muinasjuttudes kolmest noorim laps või üldse kasulaps. Ta toob ka välja, kuidas peaaegu alati on peategelane kas väga rikas, näiteks kuningapoeg, või siis vastupidi, väga vaene. (Lüthi 1984: 135–136) Ka Lutz Röhrich on esile toonud, et kolmandad lapsed, köögipoisid, karjused ja üldse sotsiaalselt rõhutud on muinasjuttudes sageli peategelasteks. Ta toob põhjusena välja jutustamise konteksti – kuna muinasjutte räägiti pigem vaesemas, talupoegade seltskonnas, siis jutustajal ja ka kuulajatel oli lihtsam sellise peategelasega samastuda ja talle kaasa elada. (Röhrich 1991: 185–187) Jututüübis ATU 313 võib peategelane olla nii väga vaene kui ka väga rikas, kuigi pigem on meessoost kangelase puhul tegemist rikkast perest pärit (kuninga)pojaga, samas kui kangelanna on harva kuningatütar, pigem rõhutatakse tema lihtsat, kuid kristlikku tausta. Samas sotsiaalselt rõhutud ei ole harilikult kumbki neist, kui mitte lugeda naiseks olemist juba iseenesest ebasoodsamaks tingimuseks.

Lüthi väidab, et peategelane on alati reisija, kes ei pööra tähelepanu abistavate tegelaste kontekstile või nende võimete päritolule. Peategelast ei huvita, miks maailm tema ümber on selline nagu see parasjagu on, ta seikleb selles maailmas ja tegutseb vastavalt sellele, mis teda parasjagu ees ootab. (Lüthi 1984: 141) Eesti materjali põhjal ilmneb, et pikkades ja detailsetes lugudes on nii mõnigi kord jutustaja avanud peategelase mõttemaailma piisavalt, et näidata tema olemust laiemalt kui pelgalt kontuurne tegija. Samuti esineb konkreetselt jututüübis ATU 313 ka moraalseid dilemmasid ja maailma kohta küsimusi esitavaid kohti. Küll aga usun, et tegemist on eranditega ning küllap on need tingitud nii jutustajate ja üles kirjutajate isikutest kui ka jututüüpide eripäradest endast ja enamasti kangelased tõepoolest kulgevad läbi muinasjutu ümbritseva kohta küsimusi esitamata.

Satu Apo on välja toonud, et isegi kui kangelannat presenteeritakse aktiivse tegelasena, näidatakse teda sellele vaatamata abituma ja passiivsemana kui mees-peategelast. Kangelanna ei otsi aktiivselt abistavaid tegelasi või imelisi objekte, need satuvad ta teele

juhuslikult. (Apo 1995: 168–169) Ka sellega ei saa jututüüpi ATU 313 erinevaid variante analüüsides täielikult nõustuda. Loomulikult on palju selliseid variante, kus imelised abivahendid kerkivad teele ootamatult ja nende päritolu ei selgitata ning see ei tundu ka kedagi huvitavat. Teisalt on ka palju teiseid, kus maagilised esemed saadakse konkreetse teadliku tegevuse käigus. Lisaks võtavad aktiivsed kangelannad selles jututüübis ohjad enda kätte ega tundu sugugi abitud oma teadliku eesmärgipärase tegevuse käigus.

Eduard Laugaste on oma teoses «Eesti rahvaluule» pööranud põgusalt tähelepanu ka peategelastele ja nende käitumisele, kasutades sealjuures mõistet «formaalne peategelane», mille all ta peab silmas kahe võrdväärse peategelase korral ühe muutumist nõ formaalseks. Tegemist on peategelasega, kellega lugu algab ning kes on ka tegija, aga toimetused, mis ta teeb, öeldakse talle teise, peamiselt vastassoost, peategelase poolt ette. Laugaste toob näiteks muinasjutu «Kalamehest ja kalakesest», kus mees on küll tegija, aga naine ütleb talle ette, mida teha, seega kuulaja huvi on naisel. (Laugaste 1986: 256–257) Järgnevas empiirilise materjali analüüsis näitan, et sama kehtib sageli ka muinasjututüübi «Imeline põgenemine» süžees, ehk siis kangelane, kes algselt võib tunduda peategelasena, ei ole seda tegelikult kindlasti rohkem kui formaalselt.

1.3 Nais- ja meestegelaste kujutamises

Üks tuntumaid soo-stereotüüpe on aktiivse mehe ja passiivse naise oma (vt. Moser-Rath 1987: 113). Linda T. Parsons väidab, et naisi kujutatakse nõrkade, allaheitlike ja ennast-ohverdavatena, samas kui mehed on võimukad, aktiivsed ja dominantsed. Tema asjakohane feministlik kriitika väidab, et muinasjutud annavad edasi neidsamu patriarhaalseid väärtusi ja norme, kujutades naise väärtuseks ainult tema ilu ja näidates teda läbi mehe silmade. Seega ilus kangelanna ei peagi tegema muud kui näima kaunina ning ootama kuni prints ta selle tõttu välja valib. Lisaks, kui kangelasele annavad abistavad tegelased jõudu, julgust ja teadmisi, siis kangelannale antakse peamiselt vahendeid end ilusamaks muuta. (Parsons 2003: 137). Üldiselt kehtivad sellised jooned muinasjuttudes kindlasti, kuid jututüüp ATU 313 tundub siinkohal olevat erand, sest

selles muinasjutus ei liigu kangelanna tavaliselt kunagi edasi oma ilu tõttu vaid tänu teadmistele, tarkusele ja kavalusele.

Mitmed autorid, kes on uurinud muinasjutte feministlikust vaatepunktist, väidavad, et naised mõjuvad muinasjuttudes täiesti passiivsete ja abitute olenditena, kellel puudub kontroll oma elu üle. Mehi kujutatakse aga tugevate, aktiivsete ja dominantsetena. Seega üldiselt on naised ilusad, aga abitud ning juhul kui neid on kujutatud tugevatena, on nad üldiselt ka koledad või isegi negatiivsed tegelased. (nt Farish Kuykendahl, Sturm 2007: 39; Parsons 2003: 137; Haase 2004) Töö empiirilise materjali analüüsis näitan, kuidas jututüübi ATU 313 puhul see ei kehti, ka kangelannad on selles tugevad ja aktiivsed, olemata sealjuures koledad ja eemaletõukavad.

Samuti on huvitav jututüübi «Imeline põgenemine» eristumine paljudest teistest imemuinasjuttudest perekonnasuhete osas. Näiteks Satu Apo väidab, et kangelase perekonnale pööratakse oluliselt vähem tähelepanu kui kangelanna omale. Kangelane võib olla perekonnast võõrdunud, näiteks soldat või kerjus, kuid kangelanna on alati defineeritud tema perekonnasuhete kaudu. (Apo 1986: 201) Veidral kombel on tüübis ATU 313 defineeritud harilikult just kangelase perekond, muinasjutu alguses antakse kontekst, kes ta vanemad on. Kangelanna on tavaliselt üksik, varastatud ristiinimese tütar, kellel puuduvad suhted oma perekonnaga. Samuti muinasjutu lõpus, olenemata sellest, kas lugu lõppeb abieluga või mitte, liigub kangelanna edasi iseseisvalt või (abielludes) saab osaks mehe perest, kuid ei lähe pea mitte kunagi oma koju tagasi.

Ka Klaus Roth väidab, et kangelast kujutatakse tema aktiivsuse kaudu, ta on riskialdis, kartmatu ja seiklushimuline, talle omistatakse omadusi nagu piiritu kavalus, tarkus ja osavus. Teisalt sõbralikkus, abivalmidus, lojaalsus ja ausus on omadused, mis on tegelase puhul olulised soost sõltumata. Viimast põhjendab Roth väitega, et need omadused on iseloomulikud kõigile inimestele (Roth 1999: 147–149).

Linda Dégh kirjeldab, kuidas karjäärijuttudes on kangelase eesmärgiks võimu omandamine ja naise võitmine ning need kaks on omavahel sageli seotud. Kuigi siit tuleneb, nagu kangelanna oleks pelgalt autasu, ei oota ta Déghi kohaselt sugugi tegevusetult. Kangelanna manipuleerib kaaslasega, paneb proovile viimase vastupidavuse, häbistab ja alandab teda, kuni viimaks allutab end mehe soovidele. Déghi

järgi näitab kangelanna end vastuolulistest värvides, olles nõiutud, ära kasutatud ja päästmist vajav, samas aga ka võrgutaja ja nõid, keda tuleb üle kavaldada ja taltsutada, et ta saaks kohaneda oma uue naiserolliga – nõ majapidajanna ja kaaslane omaga. Kangelanna lugu on sarnane kangelase omale, aga eesmärgiks pole mitte võimu saavutamine, vaid turvaline abielusadam. Kangelanna on edukas oma vajalike naiselike vooruste tõttu – ilu, kõlbelisus, kaastundlikkus ja töökus ning need teevad ta edu vääriliseks. Kangelane teeb oma teel küll vigu, aga ta on ambitsioonikas, samas kui kangelannal pole sageli mingeid erilisi oskusi, peale koduste majapidamistööde omade, ning talle on iseloomulik olla pelgalt ilus ja hädas. Kangelanna sageli ootabki äratust, nõiduse lõpetamist ja päästmist. Dégh väidab, et selline passiivne ja murelik imago jääb kangelanna püsivaks tunnuseks ka siis, kui ta peab loo käigus oma jõu kokku võtma ja tegutsema. Seega Déghi järelduste kohaselt kangelannad ei otsi ise seiklusi ega sõida abikaasat otsides ringi; kui nad mingil põhjusel peavad kodust lahkuma, siis viimases hädas ning lootuses saada tagasi oma koht truu abikaasa ja emana. (Dégh 2003: 24–26)

Olen seisukohal, et Déghi väited ei sobi alati kokku jututüübis ATU 313 kujutatuga. Nagu ma töö teises peatükis näitan, on Eesti «Imelise põgenemise» kangelannad südikad ja otsustavad, enamatel juhtudel ei oota nad päästmist, vaid teevad kõik endast oleneva, et pääseda ise ja sealjuures päästa ka kaaslane. Kuigi ka selle puhul on tegemist karjäärijutuga, peategelased sageli abielluvad loo lõpus, ei saa minu töös käsitletavat kangelannat kuidagi iseloomustada pelgalt sõnadega *ilus ja hädas*.

Dégh kirjeldab ka, kuidas muinasjutus ollakse see, kelleks riietutakse. Tegelased muudavad ennast ise või neid muudetakse loomadeks, asjadeks või osaks loodusest (taimed, loodusjõud) ning nad saavad oma algse kuju ka taastada. Sellised muundumised võivad Déghi sõnul olla õppimisprotsess, vajalik teadmiste saamiseks, aga võivad olla ka teraapilised viisid, kuidas saada targemaks, tugevamaks, ilusamaks. Samas muundumine riietuse abil, vahetades koledad ilusate vastu, on karjääri tegemise indikaator ning sellega väljendatakse jõudmist uude staatusesse (kangelasest saab kuningas, kangelannast tema kaasa). (Dégh 2003: 28–29) See on nii ka käsitletavas jututüübis, riide vahetusele pööratakse sageli tähelepanu, viidates sellega ka uuele seisusele ja põgenemisele vana eest. Ka tuleb peategelastel jututüübis «Imeline põgenemine» kuradi eest põgenemise käigus kolmel korral ennast muuta kellekski/millekski teiseks, mida saab tõlgendada ka viimaste õppetundidena enne

iseseisvumist.

Sarnaselt paljude teistega on Eduard Laugaste toonud välja, kuidas peategelase kujutamine peegeldab inimeste ideaale, kõike ilusat ja head, mis ühel inimesel olema peaks, ilma ühegi negatiivse jooneta. Seevastu negatiivne tegelane on alati üdini halb ja vastandub peategelasele igas aspektis. (Laugaste 1989: 261) See on kahtlemata tõsi, peategelasi kujutatakse ilusate, heatahtlike ja vapratena, samas kui neile vastanduv halb on kole ja pahatahtlik. Samuti viitab tegelaste ideaalsele kujutusele see, kuidas sageli üritab kurat kangelast kangelanna juurest eemale juhtida väidetega neiu rumalusest või saamatusest, mis näitab kui olulisel määral on kangelaste edukus seotud nende iseloomudega.

1.4 Kangelannadega muinasjututüüpide Eesti variantide vaatlusi

Eda Kalmre on esitanud põhjaliku ülevaate jututüübist ATU 510A «Tuhkatriinu» Eesti rahvatraditsioonis. Kahjuks ei keskendu ta oma analüüsis naisekangelase olemusele, küll aga analüüsib jututüübi erinevaid teisendeid süvitsi. Erilist tähelepanu väärrib põhjalik analüüs tüübi ATU 510A liitumisest teiste jututüüpidega, milles ta toob välja, populaarsemad tüübid ja asjakohased näited. (Kalmre 1989: 142–144) Töö teises peatükis annan teisenditest samalaadse ülevaate, olen toonud välja nii erinevaid kontaminatsioonid kui liitumata tekstile iseloomulikud tunnused.

Kärri Toomeos-Orglaan on analüüsinud soostereotüüpe jututüüpides «Tuhkatriinu» (ATU 510A) ja «Kuningatütar klaasmäel» (ATU 530). Ta selgitab, et valis analüüsiks just need kaks kuna tegemist on suhteliselt sarnase süžeeaga muinasjuttudega, ent esimene neist on feminiinse ja teine maskuliinse sisuga. (Toomeos-Orglaan 2013: 49).

Toomeos-Orglaani poolt analüüsitud muinasjuttudes on mõlemas tegemist tegelikult perekonna loomisele suunatud muinasjuttudega. Ta väidab, et kuigi see pole kaugeltki

mitte kõik või ainus viis, kuidas muinasjutte vaadelda, võib neid siiski analüüsida perspektiivist, et päris maailmas kehtivad abiellumisega seotud ootused ja normid on üle kantud ka muinasjutu-maailma. (samas: 50). Kuigi jututüüp ATU 313 ei ole otseselt suunatud perekonnaloomisele, lõppeb see siiski üle pooltel juhtudel abieluga ning tegelaste, kangelase ja kangelanna, tajutav vanus on samuti nooremapoolsed inimesed, kes pole veel peret loonud, aga selgelt on eas, kus seda juba teha võiks.

Toomeos-Orglaan juhib tähelepanu ka sellele, et meessoost jutustajad on eelistanud pigem lugusid aktiivse kangelasega, samas kui naised on jutustanud nii feminiinse kui maskuliinse süžee muinasjutte. Tuleb välja, et see kehtib mõlema analüüsitud tüübi puhul. Jututüüpi «Tuhkatriinu» on kogutud peamiselt naissoost jutustajatelt, samas kui tüübi «Kuningatütar klaasmäel» puhul on naissoost jutustajaid küll meestest rohkem, aga mitte märkimisväärsel hulgal. (samas: 53–53) Selles osas, nagu ka järgmises peatükis pikemalt avan, on jututüüp ATU 313 kindlasti erandlik, kuna jutustajaid on meeste ja naiste seas suhteliselt võrdselt. Üks võimalik põhjus on kindlasti see, et jututüübi «Imeline põgenemine» kangelanna aktiivne roll on paindlik ja muinasjutu süžee võimaldab vahepeal keskenduda ka kangelasele. Näiteks jututüübi ATU 510A puhul on aga keskmes terve loo vältel kangelanna ja tähelepanu suunamine kangelasele on pea võimatu.

Väga ilmne ja peamine erinevus jututüüpide ATU 313 ja ATU 510A vahel seisneb kangelannade kujutamises. Vaatamata sellele, et mõlemal puhul on kujutatud aktiivset tegelast, on selles töös analüüsitud jututüübis tegemist tegutsejaga, kes jõuab loos edasi tänu oma teadmistele ja kavalusele. Tüübis «Tuhkatriinu» on kangelanna puhul rõhutatud eelkõige ideaalse naise prototüüpi – ta on väga ilus, töökas, abivalmis ja sõbralik (samas: 55). Kõiki neid omadusi tuuakse vähemal või rohkemal määral välja ka jututüübis «Imeline põgenemine», kuid loos edasi jõudmiseks peab ta tegema enamat ja olema rohkem kui ilus ja abivalmis. Samuti on tüübi ATU 510A kangelannal oluliselt rohkem väljastpoolt tulevat abi – ta saab ilusad riided, tema eest tehakse ära ülesanne ja lõpus jõuab kangelane samuti ise temani (samas: 57–59). Tüübi ATU 313 kangelanna aga saab ise abi ainult erandlikes teisendites, üldiselt on tema see, kes peab nii kangelast aitama kui ka ise tegutsema. Juhul kui jututüübis esineb abistavaid tegelasi, siis ainult selleks, et nad aitaksid alguses kangelasel kangelannani jõuda.

Toomeos-Orglaan toob välja, kuidas kangelane ja kangelanna tõestavad oma väärtust aktiivse tegutsemise kaudu ning saavutavad seeläbi oma eesmärgi. Esimese puhul tuleb see selgemini esile kui kangelanna puhul, kes küll samuti paneb ennast mõnevõrra riskantsesse olukorda (läheb kodust välja kirikusse), kuid jääb siiski nõ naistele mõeldud turvalisse sfääri ning saavutab edu (abielu) siiski tänu oma ilule ja olemasolule. (samas: 59) Taaskord on siinkohal tüübi «Imeline põgenemine» kangelanna teistsugune ja nõ ebastandardne – tema puhul on küll samuti mitmel juhul oluline kohalolu, aga kangelanna põrgus olemisest sõltub nii ta enda kui kangelase edasine saatus. Ta põgeneb aktiivselt ning ei saavuta midagi pelgalt oma ilu tõttu. Selline erinevus võib samas tulla ka kangelannade erinevast alguspunktist – kui Tuhkatriinu on kodus ja peab sealt välja minema, siis jututüübi ATU 313 kangelanna on kodust kaugel ja üritab sinna tagasi jõuda või vähemalt sealt ära saada.

Evelin Lepp on analüüsinud jututüübi ATU 311 «Naistetapja ja kolm õde» Eesti Rahvaluule Arhiivi talletatud teisendeid. Tegemist on selgelt feminiinse muinasjutuga ja seega ei ole ta ka keskendunud küsimusele kangelanna aktiivsuse osas – neiu on peategelane ja ka aktiivne tegutseja. Küll aga on ta analüüsinud muinasjututüübi sisu ja pakub interpretatsiooni-võimalust kangelanna olemusele.

Lepp on analüüsinud jututüüpi võttes aluseks Isabel Cardigose väite, et feminiinsetes muinasjuttudes peegeldatakse naise elu olulisemaid pöördpunkte: puberteediiga, abielu ja lapse saamine. Ta viitab, et sarnaselt tüüpidele ATU 709 «Lumivalguke» ja ATU 410 «Okasroosike» on ka ATU 311 puhul tegemist initsiatsiooniriitustele viitava muinasjutuga. Kõigis kolmes muinasjutus kujutatakse neide eraldamist üksindusse esimese menstruatsiooni ajal. (Lepp 2003: 112–113) Nendes jututüüpides võib tõepoolest leida sarnasusi initsiatsiooniriituste poolelt, samas on nad kangelannade seisukohalt põhimõtteliselt väga erinevad. Eriti tüüp «Okasroosike», aga ka «Lumivalguke» on vaatamata feminiinsele jututüübile siiski muinasjutt äärmiselt passiivsete kangelannadega, kelle suhtes tegutsetakse; kangelanna ise ei tegutse aktiivselt ühelgi juhul. Peategelaseks olemine ei anna neile aktiivsust ega kontrolli enda elu üle. Jututüübis ATU 311 aga võtab kangelanna aktiivse tegutseja rolli ja vastutuse oma saatuse eest enda kätte. Viimase puhul polegi ühtegi meest peale negatiivse tegelase

ning nagu ka Lepp märgib, ei lõppe see ühelgi juhul abielu või romantiliste sidemetega nagu imemuinasjuttudele tavaliselt iseloomulik on (samas: 113–114).

Jututüübi ATU 313 ja ATU 311 peamiseks erinevuseks ongi tüübi «Naistetapja ja kolm õde» kangelase puudumine, aga neid ühendab selgelt tugeva ja aktiivse kangelanna kohalolu. Ka jututüübi ATU 313 kangelanna põrgus viibimist võib interpreteerida kui initsiatsiooniriitusele viitavat pagendust ning selle järgnevat täiskasvanuks saamist ning iseseisvumist. Leian, et see viimane on midagi, mis on sarnane ka jututüübis ATU 311 – neiu iseseisvub, mitte ei liigu vanemate mõju alt mehe ja tema pere mõju alla. See aga on kardinaalselt erinev paljudest teistest feminiinsetest jututüüpidest, sh «Okasroosike» ja «Lumivalguke».

Katri Laurimaa analüüsib jututüübi ATU 403C «Vahetatud mõrsja» Eesti teisendeid, kasutades selleks Holbeki ja Apo interpretatsiooniteooriaid ning selle kaudu tulevad ilmekalt esile ka kahe uurija erinevad arusaamad muinasjuttudes kujutatu seosest reaalse maailmaga, mida ka selle töö esimeses alapeatükis põgusalt kujutanud olen.

Minu ja Laurimaa analüüsitud jututüübid on oma olemuselt tegelikult väga erinevad – jututüüp ATU 313 toimub peamiselt põrgus, samas kui ATU 403C toimumispaigaks on maapealne, kodu, mets ja loss. Loos «Imeline põgenemine» on negatiivseks tegelaseks kurat, kurivaim või midagi muud halba ja kauget, samas kui loo «Vahetatud mõrsja» puhul on tegemist kasuema ja osaliselt ka kasuõega. Mõlemat jututüüpi ühendab aga kahe peategelase olemasolu ning mõlemal juhul on tegemist kaudselt armastusest rääkiva muinasjutuga.

Laurimaa selgitab, kuidas mõlema uurija mudelit rakendades on jututüüp ATU 403C kahe peategelasega muinasjutt, olenemata nende erinevatest motiividest. Nimelt Apo leiab, et kangelanna ei saaks üksinda hakkama ning seetõttu peab partner talle appi tõttama ja ta olukorrast päästma. Samas kui Holbeki järgi sümboliseerivad muinasjutud noorte inimeste täiskasvanuks saamist, omavahelisi kohtumisi, armumist ja uue pere loomist – see kõik on aga kahe inimese teekond, mida üksi ei saa läbida. (Laurimaa 2000: 30–31) Analüüsides jututüüpi ATU 313 olen nõus pigem viimase teooriaga. Teisendites tuleb sageli esile, kuidas tegemist on võrdsete peategelastega, kes on

aktiivsed vastavalt ülesandele ja rollile mida parasjagu vaja täita on. Tihti poleks kangelannal tema teadmisi arvesse võttes tegelikult kangelast otseselt vaja, aga kuna tegemist on ikkagi kahe noore looga, tegutsevad nad selles ka koos. Selles osas sümboliseerib ka jututüüp ATU 313 kindlasti noorte kohtumist, armumist ja uue pere loomist.

Kaisa Kulasalu on analüüsinud oma bakalaureusetöös jututüüpi ATU 555 «Kalamees ja tema naine». Tegemist on põhjaliku tüübivaatlusega, mis annab ülevaate nii Eesti Rahvaluule Arhiivis olevatest teisenditest kui ka kirjanduslikest tötlustest. Kulasalu analüüsib jututüüpi keskendudes eelkõige soovide ja unistuste maailmale, analüüsides nii seda kui ka rahvuslikku eetikat – millised soovid on liiga suured. (Kulasalu 2010: 3–5) Kahjuks ei pööra Kulasalu peategelasele eraldi tähelepanu, kuigi tegemist oleks tõenäoliselt põneva küsimusega. Näiteks ka Laugaste on märkinud, et kuigi jututüübis ATU 555 tundub algselt peategelaseks olevat mees, on ta tegelikult seda pelgalt formaalselt, sest kuulaja huvi on suunatud kangelannale – mees teeb nii, nagu naine nõuab (Laugaste 1986: 257). Seega tundub, et kuigi süžeelt on jututüüpid ATU 313 ja ATU 555 väga erinevad, võivad nende kangelannad olla oodatust sarnasemad.

1.5 Jututüübi ATU 313 varasemad käsitlused ja kirjalikud allikad

1.5.1 Grimmid

Rahvajutu-uurimise algusele tõuke andnud vendadel Grimmidel ei esine täiesti terviklikul kujul ühtegi muinasjuttu tüübist ATU 313 – mitte üheski «Laste ja kodumuinasjuttude» muinasjuttus pole kõiki sellele tüübile iseloomulikke motive. Küll aga on mõned muinasjutud sellegipoolest liigitatud ainult jututüüpi ATU 313 kuuluvaks, sest tegemist on osaga tervest jututüübist. Nendeks on muinasjutud «Leiulind» (KHM 51) ja «Näkk» (KHM 79), esimeses on loo keskseks osaks Leiulinnu ja Leenakese põgenemine ning teises peavad kaks kaevu näki juurde kukkunud last sooritama raskeid ülesandeid ja hiljem põgenema. Seega mõlemas jutus on küll puudu iseloomulik algus–

lapse kogemata ära lubamine, aga kuna kesksel kohal on siiski põgenemine, saab neid tõepoolest liigitada jututüüpi ATU 313.

Teisalt esineb osades muinasjuttudes sellegipoolest alguses lapse kogemata ära lubamise episood, näiteks juttudes «Käteta tüdruk» (KHM 31) ja «Kullamäe kuningas» (KHM 92). Neile on aga ühine see, et kui jutus «Imeline põgenemine» lubatakse laps ära tavaliselt eksinud isa (või ema) poolt, kes ei leia koduteed, siis Grimmide versioonides satub must mehike/kurat nende teele küll muremõtteid heietades, aga pigem varanduse kaotuse tõttu.

Esineb ka tekste, kus sees on põgenemise motiiv, näiteks jutus «Armas Roland» (KHM 56). Neis põgenetakse aga vana naise või nõiä eest ning muinasjuttudes ei ole tegemist põrgu või muidu tumedatele jõududele allutatud paigaga vaid pigem pelgalt metsaga. Teisalt on nendes juttudes põgenemise juures aktiivseks kangelanna, kes suunab ja juhib põgenemist, mis arvestades mitmete teiste Grimmi muinasjuttude tooni, on positiivselt üllatav. Päril mitmel juhul tuleb kangelasel lahendada üle jõu käivaid ülesandeid, aga kuna neid jagab enamasti kas kuningas või kuningatütar ning nende eesmärgiks on kangelanna südame võitmine, mitte üleloomulikus keskkonnas ellu jäämine, siis neid ei saa lugeda isegi motiiviks jututüübist ATU 313. Seega ilmneb, et kuigi Grimmi muinasjutud on tõenäoliselt inspireerinud paljusid muinasjutte üle kogu maailma, pole need avaldanud tuvastatavat mõju Eesti variantidele jututüübi ATU 313 puhul.

1.5.2 Kreutzwald

Kreutzwaldi juba 1866. aastal ilmunud teoses «Eestirahva ennemuistsed jutud» on sees jututüübi ATU 313 süžeeaga muinasjutt «Tänulik kuningapoeg». See lugu on pikk ja detailne, sisaldab mitmeid dialooge, samuti värsse ja salme ning nii ümbritseva kui tegelaste kirjeldusi ja seletusi. Tundub, et konkreetne tekst on inspireerinud ilmselt paljusid jutustajaid, kelle variandid hiljem arhiivi on saadetud, kuigi otseseid mahakirjutisi ei ole. Ilmselt on ka mitmed omaloominguna tunduvad salmid või riimid sellest Kreutzwaldi loost inspiratsiooni saanud või suisa umbkaudselt meelde jäänud. Ka

siin muinasjutus on kaks võrdset peategelast ning Laugaste järgi võiks kangelast pidada formaalseks, sest kuigi noormees tegutseb, siis ainult nii, kuidas neiu õpetab ja suunab, kangelanna käes on ohjad ja ta määrab loo kulgu.

August Annist on analüüsinud Kreutzwaldi muinasjutte oma 1966. aasta teoses, kus ta tõdeb selleks hetkeks läbitöötatud arhiivimaterjali põhjal, et lugu kuulub Eestis levinumate muinasjuttude hulka – Hurda kogus on sellest tema hinnangul 35 teisendit ja muudes veel umbes 42 (Annist 1966: 162–163). Tänu muinasjuttude töörühmale teame tänaseks, et jututüüpi ATU 313 kuuluvaid teisendeid on erinevates käsikirjalistes kogudes pea neli korda rohkem. Annist on aga analüüsinud neid erinevaid teisendeid ning selgitab, kuidas Eestis on populaarne põgenemise puhul nii enesemoondamise kui ka asjade tagasiviskamise motiiv. Tema sõnul ilmneb, et rahvajuttudes on samuti lapse ära lubajaks kuningas, harvematel juhtudel lihtsalt jahimees või metsa eksinu, hiljem lapse ära viijaks paharet, kurat või vana halb. Ta leiab, et Kreutzwaldi variant näib olevat mõjutanud ka kogutud teisendeid, kuid ka Kreutzwald ise pani selle kokku rahva seast kogutud juttude põhjal, kasutades erinevatest paikadest ja erinevatelt inimestelt saadud ainekst ning mitmeti ka ise juttu mõjutades. Näiteks värsikujulised vaheliited ja pahareti kujutamine vihjab väga sotsiaalkriitiliselt mõisnikule või peremehele (samas: 164–166).

Kärri Toomeos-Orglaan väidab, et Kreutzwaldi jutule iseloomulikud motiivid on poja asemel teenijatüdruku lapse põrgusse saatmine, valge vasika söötmine ja hiljem pea maha löömine, et sealt saadud kera abil põgeneda ning tagaajavad vaimud. (Toomeos-Orglaan 2008: 71) Need on tõesti just Kreutzwaldile omased ning need tulevad esile ka osades Eesti Rahvaluule Arhiivi saadetud variantides, kuigi kaugeltki mitte kõigis ja ammugi mitte täielikult. See viitab selgelt muinasjutu aktiivses traditsioonis elamisele, mitte pelgalt erinevatele Kreutzwaldi ümberjutustustele, kuigi ka viimased võivad pikalt aktiivses traditsioonis elada.

Kui analüüsida kõiki Eesti Rahvaluule Arhiivi talletatud jututüübi ATU 313 variante motiivide valguses, selgub nii mõndagi huvitavat. Esiteks teenija lapse põrgusse saatmine enda oma asemel. See motiiv tundub olevat kolmest kõige levinum ja enim ringlusesse läinud, esinedes umbes veerandites teisendites. Küll aga on see muundunud ja ilmselt muutunud keskkonnapärasemaks, nimelt tegemist pole peaaegu mitte kunagi

just teenija lapsega. Pigem on muinasjutus sauniku, talumehe või mõne muu vaesemast klassist pärit inimese laps, kuigi tavaliselt tõesti tütar. Nendel juhtudel on siis ära lubajaks peaaegu alati kuningas või muu rikkama klassi esindaja ning sageli eelneb sellele jututüüp ATU 537 «Lend tänuliku linna seljas».

Teiseks on motiiv valge vasika söötmisest ja hilisemast pea maha löömisest, et põrgust välja aitav kera kätte saada. See motiiv esineb väga harva, umbes kümnekonnas erinevas teisendis ning nendel juhtudel on tegemist pea täielikult Kreutzwaldi motiivi ümberjutustusega. Ainult paaril juhul on kera asemel vasika peas hoopis muna.

Kolmanda motiivi, taga ajavate vaimude, leidmine teisendites on kõige keerukam. Kuradi käsilased ajavad põgenejaid taga pea igal korral, erandiks lood, kus põgenemis-motiivi kujutatakse poolikult või on see üldse välja jäänud, samuti jutud, kus taga ajajaks on hoopis vanapagan ise. Osades juttudes, eriti Setumaalt pärinevates, on tõepoolest nimetatud tagaajajateks just vaime, aga seda tavaliselt juhul kui jutu alguses on ka negatiivset kangelat nimetatud (kuri)vaimuks ning hiljem siis kasutatud käsilastele viitamiseks sarnast nimetust, näiteks *Viimas lasknud ta oma vaimud lahti ütteltes: «Otsige üles.»* (E 6677/80 (4) < Tõstamaa) või näiteks *Ruttu jooksnud ta oma vaimu kambri ja aavanud ukse ütteltes: «Otsige sulane ja tüdruk ülese.»* (H II 41, 805/9 (1) < Tõstamaa). Samas on ka jutte, kus vaimude ülemaks on vanapagan (H II 15, 207/13 (3) < Jõelähtme) ning mõnel üksikul juhul ka nõid (RKM Mgn II 1006 (e) < Audru).

1.5.3 Eesti ja naabermaade antoloogiad ning tüübikataloogid

1967. aastal välja antud antoloogias «Eesti muinasjutud» on kasutatud tüübist ATU 313 varianti «Tagutsemaa kuningas» (H I 7, 717/20 (16) < Sangaste), mis ei ole kaugeltki nii pikk ja detailne kui Kreutzwaldi lugu, kuigi kõik tüübile ATU 313 iseloomulikud motiivid on olemas. Antoloogias on mainitud, et tüüp on Eestis laialt levinud, Lõuna-Eestis peamiselt iseseisvana ja Põhja-Eestis ainult kontamineeritult (EMj 1967: 500). 2009. aastal välja antud antoloogias «Imemuinasjutud» rõhutatakse jututüübi

populaarsust nii Eestis kui üldse terves maailmas ning tuuakse välja Kreutzwaldilt pärinevad iseloomulikud motiivid, lisaks on kommenteeritud erinevaid kontamineerumisi teiste tüüpidega. (EMj I: 1 2009: 533)

Lähinaabrite, Soome ja Läti imemuinasjutu antoloogiates on samuti jututüüp ATU 313 välja toodud. Läti variantide puhul on huvitav, kuidas olulisena rõhutatakse algust – poisi ära lubamist, aga hoopis neiu ära andmist tema asemel. Välja on toodud ka hilisem, enne põgenemist toimuv tapetud lehma peast välja võetud kera motiiv. (Arājs, Medne 1977: 412–413) Need mõlemad on iseloomulikud Kreutzwaldile ning see annab alust arvata, et Eestis ja Lätis räägiti suhteliselt sarnaseid versioone jututüübist ATU 313. Teisalt on huvitav, kuidas tüübi ATU 313 lõpu kohta ei ole märgitud midagi peale tõdemuse, et kurat ei saa neid kätte, Eesti variantides harilikult mõni lahendus muinasjutule siiski antakse.

Soome antoloogias on välja toodud esinevate variantide hulk ja levik ning need on jagatud Aarne-Thompsoni määratluse järgi kolmeks alatüübiks (ATU 313A, 313B ja 313C). Soome teisendite puhul tuuakse välja sagedane liitumine jututüübiga ATU 537 «Lend tänuliku linu seljas». (Rausmaa 1988: 478) Töö teises peatükis näitan, et see on iseloomulik ka Eesti variantidele. Ilmneb, et põhjanaabrite teisenditest lõppeb umbes kolmandik unustatud pruudi episoodiga, mida on selgelt rohkem kui Eesti variantides. Kokku on Soomes kogutud jututüüpi ATU 313 pea kolm korda vähem kui Eestis, mis tõenäoliselt näitab ühelt poolt tüübi suuremat populaarsust Eestis, aga teiselt poolt ilmselt mingil määral ka uurijate huvi ja eelistusi. (Rausmaa 1988: 478)

Turborg Lundell on oma artiklis, kus ta kritiseerib Aarne-Thompsoni kataloogi muinasjuttude nimevalikuid, välja toonud, kuidas jututüübi ATU 313 puhul on kangelanna puhul tegemist kõike muud kui abilisega. Neiu suunab muinasjutu kulgu alates loosse sisenemisest ja kangelane on tegelikult võimetu ilma temata põgenema. (Lundell 1983: 240–241) Ka Holbek on oma teoses märkinud, kuidas jututüüp ATU 313 on küll sama kataloogi järgi nimega *The Girl as Helper in the Hero's Flight* ja alguses tõepoolest tundub, et keskne roll on kangelasel, kuid süvenemisel selgub, et kangelanna on hoopis see, kes figureerib terve muinasjutu, mistõttu muinasjututüüp ATU 313 on feminiinne. (Holbek 1987: 161)

Holbek näeb neiu põgenemises sümboolset duelli tema ja alguses kangelanna enda ema ning hiljem mehe ema vahel (1987: 427). See läheb vähemalt konkreetse tüübi raames kokku Isabel Cardigose väitega, et feminiinsed muinasjutud peegeldavad naise täiskasvanuks saamist, tuues esile erinevad olulised muutepunktid (Cardigos 1996: 25–26). Seega võiks tõesti väita, et tegemist on naise liikumisega kodust mehe juurde ning see peegeldab erinevaid katsumusi, millega silmitsi seista (enda ema, mehe ema). Teisalt tundub, et eesti teisendites pole see alati päris nii. Esiteks põgenetakse pigem meessoost negatiivse tegelase juurest, nõiaga on tegemist pigem harva, seega duelli emaga ei toimu kuna naissoost negatiivseid tegelasi ei ole. Paljudes eesti variantides pole ka unustatud pruudi osa, mistõttu ei toimu võimuvõituse kujutamist meheemaga.

Ühelt poolt on kindlasti olemas võimalus, et need osad on ajaga kaotsi läinud ja juttudelt nõ maha kulunud. Olen aga ise seisukohal, et jututüüp ATU 313 on muinasjutt neiu suureks kasvamiseks, mitte lihtsalt ühest perest teise liikumise peegeldus, vaid kaudne näide iseseisvumisest ja isemõtlemisest. Tundub tõenäoline, et kangelanna vajab tõuget ning algne vangistus võib peegeldada lapsepõlve, samas sellest välja tulemine toimub iseseisvalt ning mitte nõ passiivselt päästmist oodates ega ka teiste naistega oma elus võimuvõistlust pidades.

Jututüübi populaarsusele Põhjamaades ei viita mitte ainult Holbek, vaid selle on välja toonud ka Ornulf Hodne on mahukas Norra rahvajuttude kataloogis. Seal tuleb samuti välja, kuidas Norra teisendites pole niivõrd oluline, et kangelane negatiivse tegelase kätte satub, kes on üldiselt koll või troll (*ogre* – ingl.), mitte kurat nagu Eesti variantides. Sealsetes lugudes on olulisel kohal ka see, mis juhtub pärast põgenemist. Nimelt lähevad kangelase ja kangelanna teed lahku, esineb episood neiu ja tema kolmest kosilasest ning noormehe peatsest abielust uue pruudiga, mille algne kangelanna lõpuks siiski ära hoida suudab. (Hodne 1975: 73–75) Negatiivse tegelase valimine muinasjuttudes oma folklooris populaarsetest ja tuntud tegelastest, on palju uuritud ja loogiline käitumismuster. Tundub aga, et Eesti variantides on rõhk põrgus toimuval ning sellele järgnev on pigem teisejärguline või jätkub lugu sootuks teise jututüübiga, samas kui Põhjamaades on olulisel kohal ka unustatud pruudi episood ning see moodustab peaaegu poole kogu loost.

Rahvusvahelises koondkataloogis on ära toodud liitumine paljude erinevate jututüüpidega, sissejuhatavaks episoodiks on tihti näiteks ATU 537 või ATU 400 ja ATU 465, suurem osa neist on olnud populaarsed ka Eestis. Sarnaselt Hodnele rõhutab ka Uther, et unustatud kihlatu episood on pea lahutamatu osa jutust (ATU 2004: 194–197). Eesti variantide puhul see nii selgelt välja ei tule, sest paljud neist lõppevad kas järsult põgenemisega või kohe abieluga.

2. Empiirilise materjali analüüs

2.1 Jututüübi ATU 313 tutvustus ja ülevaade materjalist

Jututüübist ATU 313 on Eesti Rahvaluule Arhiivi talletatud 270 teisendit. Nende hulgas on nii pikki ja mitme erineva jututüübiga liitunud lugusid kui ka lühikesi naljandilaadseid või isegi fragmentlikke teisendeid. Jutustajaid ja kogujaid on nii meeste kui naiste hulgast ja see on olnud pikalt populaarne, esimene konkreetselt dateeritud variant pärineb aastast 1869 ja esineb ka hulk aastarvuta teisendeid, mille puhul võib eeldada, et need pärinevad veelgi varajasemast ajast. Viimane variant korpuses on salvestatud aastal 2006. Enim teisendeid on kogutud Setumaalt ning populaarseim kogumisperiood on 1930ndatel. Lihtsuse huvides jagasin variandid gruppidesse nii jutustaja kui koguja soo ja kogumispiirkonna ning -aja järgi. Esiteks hõlbustab selline jagamine materjalist ülevaate saamist ning teiseks saab nii ülevaate, kas on võimalik teha soo- või piirkonnapõhiseid järeldusi.

2.1.1 Küsimus autentsusest

On selge, et kirjalikud allikad on vähemal või suuremal määral mõjutanud folkloori kujunemist, sealhulgas jututüüpi ATU 313. Kirjalikkusest mõjutumine pole iseenesest hea ega halb, vaid midagi, mis käib paratamatult folklooriga kokku ja kuni seda pole tehtud täiesti ilmselgelt ja tahtlikult, on see pelgalt midagi, millega tuleb arvestada (Valk

2005: 38). Ka Risto Järv selgitab, kuidas muinasjututüpoloogiast pole põhjust välja jätta tekste, mille puhul tundub, et need on kunagi loetud ja meelde jäetud, küll aga tuleks välja jätta tekstid, mille puhul on uurija poolt oletatav, et raamat oli kirjutamise hetkel kõrval. Samas on oluline mõista, et see on küllaltki subjektiivselt uurija otsustatav küsimus, kas raamat on olnud käepärast või mitte. (Järv 2003: 98). Ka Kärri Toomeos-Orglaan väidab, et imemuinasjuttude puhul on tegemist paratamatu ja loomuliku osaga ning laenuliste tekstide hulk ei sõltu kogutud materjali hulgast, vaid moodustab läbivalt kuskil 10% kõigist tekstidest (Toomeos-Orglaan 2008: 80–81).

On väga oluline mõista ja olla teadlik kontekstist, milles jutte koguti ning kas jutustajad said oma vaeva eest midagi vastutasuks ning kui, siis mida ja millisel kujul. Nii näiteks on Sommeri kogu kujunemist mõjutanud see, et laulikutele ja jutustajatele anti pärimuse jagamise eest alguses alkoholi, maiustusi ja natuke raha, hiljem aga maksti teksti pikkuse eest raha. Andreas Kalkun on kirjutanud, kuidas varasemal perioodil tundus näiteks Hurdale vaeva eest kingituste/raha andmine loomulik ning iseenesest mõistetav ja seetõttu ei arvanud ta sugugi, et nõ palga maksmine devalveeriks mingil määral kogutu sisu. Kalkun juhib tähelepanu ka hilisematele kogumisretkedele, kus maksti tavaliselt raha pigem kogujatele ja seda lehekülgede pealt. Säilinud on ka kaks Sommeri märkmikku, kus on üles kirjutatud aastatel 1928–1936 rahvaluulekogujatega tehtud rahalised tehingud. (Kalkun 2011: 143–144; 195–198) Seega tänapäeval neid tekste analüüsides on oluline olla teadlik ja arvestada võimaliku informatsiooniga kogumissituatsiooni kohta, kuna ka see osa on olnud loomulik ja paratamatu. Selgelt võib näiteks Setu teisendites, eriti 1930ndatel üles kirjutatutes, märgata tehisklikke kordusi ja venitamist. Siiski ei tee see kõiki neid variante uurija tööks kõlbmatuteks, vaid pigem eripärasteks, millele ka järgmistes alapeatükkides pikemalt tähelepanu pööran.

2.2 Empiirilise materjali analüüs jutustaja ja üles kirjutaja soo järgi

Risto Järv on Eesti Rahvaluule Arhiivis olevaid imemuinasjutte analüüsinud neid jutustanud ja kogunud inimeste, loo peategelase soo ning kogumisaia järgi, vaadeldes

kõiki tekste mitte ühtki konkreetset tüüpi. Esiteks juhib Järv tähelepanu asjaolule, et materjali kogumisajad ei jaotu ajateljele ühtlaselt, vaid on olnud neli nõ kõrgpunkti: 1888–1980, 1892–1897, 1928–1930 ja 1932–1939. Need kõik on seotud erinevate kogumis-üleskutsetega (Hurt), ajaloo sündmustega (madal kogumissagedus I maailmasõja ajal) ning ka Eesti Rahvaluule Arhiivi asutamisega. (Järv 2005: 48) Jututüübi ATU 313 kogumissagedus langeb kokku üldise tendentsiga, enim tekste on tõepoolest salvestatud kogumise kõrghetkedel, eriti palju on teisendeid viimasest, 1930ndatel toimunud lainest.

Järv juhib tähelepanu sellele, kuidas jutustaja soo määramine on varasema muinasjutuainese põhjal kohati keeruline, näiteks eesnimi on teada pisut vähem kui pooltel juhtudel (2001: 32). Ta selgitab, et selle põhjuseks on jutustaja isiku pigem tähtsusetuks pidamine ja alles pärast 1895. aasta Hurda üleskutset hakati nende andmeid rohkem üles kirjutama ning nimetuid teisendeid jäi küll vähemaks, kuid need ei kadunud sellegipoolest täielikult (Järv 2005: 49).

Järv selgitab, kuidas tervet jutukorpust analüüsides ilmnes, et 20. sajandil kogutud teisendite hulgas on naissoost jutustajaid rohkem kui mehi ja seega on kehtib see ka terve korpuse kohta – kuna 20. sajandil koguti rohkem tekste ning märgitud on ka oluliselt suuremal hulgal variantidel jutustaja nimi. Järv põhjendab sellist tendentsi erinevate teguritega, näiteks muinasjuttude liikumine täiskasvanute sfäärist laste omasse, mistõttu naised lugesid või pidid lugema rohkem muinasjuturaamatuid. Kuna aga 19. sajandil oli proportsionaalselt rohkem meessoost jutustajaid, järeldab Järv, et Eesti muinasjutu traditsioon kuulus algselt, 19. sajandil, meestele ja liikus sealt naistele edasi. (Järv 2005: 50–51) Analüüsides ainult jututüübi ATU 313 jutustajaid näitavad tulemused laias laastus samu tendentsi. Saab väita, et mehed jutustasid tüüpi «Imeline põgenemine» pigem varem ning naised hiljem, kuid samas on nais- ja meessoost jutustajaid kokku peaaegu võrdselt, viimased on rääkinud ainult pisut üle kümne teisendi vähem.

Järv analüüsib ka jutustajate eelistusi maskuliinsete ja feminiinsete süžeede osas ning jõuab järeldusele, et mehed on eelistanud ülekaalukalt maskuliinse sisuga muinasjutte, samas kui naised on jutustanud üsna võrdselt mõlemaid. Ta vaatleb seda ka ajalises perspektiivis, kuid jõuab järeldusele, et erilisi muutusi pole Eesti muinasjuttude puhul

toimunud. (Järv 2005: 53–54) On huvitav, kuidas mehed on vaatamata feminiinsele süžeele rääkinud ka tüüpi ATU 313. Tõenäoliselt tuleneb see taaskord jututüübi paindlikkusest, aktiivne tegelane sageli muutub süžee käigus. See ilmneb ka tõsiasjast, et kõvasti üle poolte liitunud teisenditest on jutustatud meeste poolt ning enamasti on need tekstid, millele on liitunud ette või taha maskuliinse sisuga jututüüp.

Järv juhib ka tähelepanu rahvaluulekogujate võimalikule mõjule aineses, kel oli kahtlemata nii subjektiivseid kui objektiivseid eelistusi. Viimastena võib näiteks näha meeste ligipääsu ennekõike meeste elualadele ja vastupidi, kuid näiteks Eesti imemuinasjutud on ilmselt kirjutatud siiski kunstlikult tekitatud kogumissituatsioonides. Ilmneb, et vaadeldes tervet imemuinasjutu korpust on meessoost kogujad hoopis rohkem kogunud naissoost jutustajatelt, mille tingib, nagu ka eespool välja toodud, paratamatult aga hilisemate üleskirjutiste rohkus. (Järv 2001: 33–35) Jututüübi ATU 313 puhul on teadaolevalt mees- ja naissoost jutustajaid olnud peaaegu sama palju, viimaseid küll natuke üle kümne rohkem. Teisalt nende 76 loo puhul, mille puhul jutustaja on teadmata, võib tõenäoliselt vähemalt vanemate tekstide puhul pakkuda ka nende autoriteks mehi, mis kallutaks jutustajate ülekaalu neile. Samuti on kogujad olnud peaaegu 85% juhtudest mehed.

Ka jututüübi «Imeline põgenemine» puhul tuleb ilmekalt välja meeste ja naiste poolt jutustatud lugude ajaline erinevus, millele ka Järv on artiklis viitab (2001: 35). Nimelt mehed jutustasid kogujatele seda jututüüpi varem (ja intensiivsemalt), samas kui naistelt kogutud lood on arhiivi jõudnud hiljem, aga neid on üles kirjutatud ka palju hilisemast ajast.

Tabel 1. Kogujate ja jutustajate sugu.

	Meesjutustajad	Naisjutustajad	Jutustaja sugu teadmata	Kokku
Meeskogujad	76	78	71	225
Naiskogujad	15	25		40
Koguja teadmata			5	5
Kokku	91	103	76	270

Järv on käsitlenud ka jututüüpide n-ö kuuluvust naistele ja meestele, analüüsides, kas jutustajate sool võiks olla seos muinasjututüübi maskuliinsuse või feminiinsusega. Ta jõuab järeldusele, et kui naised on jutustanud mõlemasse kategooriasse langevaid lugusid suhteliselt võrdselt, siis mehed eelistavad umbes neljal juhul viiest maskuliinse süžee muinasjutte. Välja on toodud lood, mille peategelane on vastassooline jutustajale ning nad on rääkinud neid lugusid vähemalt viie teisendi võrra rohkem kui peategelasega samasooline jutustaja. (Järv 2001: 39–41) Tüüpi ATU 313 nende seas pole ning ka minu vaatlus kinnitab, et naised on tõesti seda feminiinse süžee lugu rääkinud rohkem. Peaaegu võrdne jutustajate jagunemine meeste ja naiste vahel näitab aga sellegipoolest, et lugu on olnud populaarne või vähemalt tuntud mõlema soo jaoks.

2.2.1 Meessoost jutustaja, naissoost koguja

Varajaseim selle alajaotuse variant on üles kirjutatud aastal 1889 ja viimane 1962. Need teisendid jagunevad veel omakorda kaheks, esiteks vanemad tekstid, mis on üles kirjutatud 19. sajandi lõpus ja 20nda alguses ning teiseks uuemad, mis on pärit 20. sajandi keskelt, nõukogude ajast. Esimesi tekste iseloomustab selgelt naiste aktiivne roll,

valikute tegemine ja loo edasise käigu suunamine. Näiteks Helene Maseni poolt üles kirjutatud teisendis valib neiu aktiivselt kohe loo alguses, kas päästja saab talle vennaks või peiuks (H II 27, 263/70 (6) < Palamuse).

Viieteistkümnest loost ainult ühes algab lugu neiu röövimisega ning siin on kangelanna algusest lõpuni peategelane. See Miina Walge üles kirjutatud loo kangelanna sarnaneb Linda Déghi kirjeldatud kangelannadega (2003: 24–26), ta vajab päästmist ja manipuleerib kangelasega igal võimalusel. Näiteks kirjeldatakse muinasjutus, kuidas neiu viskub noormehele kaela oma õnnetust elust rääkides (E 5, 4247/52 (12) < Vaivara). Sellist dramaatilist mineviku üle kurtmist esineb ka Marie Podrätšikovi üles kirjutatud loos (S 102092/114 (3) < Setumaa). Osades lugudes on ka selgelt esile toodud naiselike vooruste rõhutamine, kangelannale viidatakse kui väga ilusale ja köögis väga osavale (S 117288/311 (8) < Setumaa).

Ilmneb, kuidas kangelanna käitub varasemates naiste poolt üles kirjutatud ja mehe poolt jutustatud lugudes manipuleerivalt ja päästmist vajavalt ning talle viidates rõhutatakse väga palju tema naiselikele ning koduga seonduvatele omadustele. Siiski on tegemist pigem aktiivse ning tugeva kangelannaga. Neiu vajab küll noormeest pääsemiseks, aga mitte konkreetselt endale päästjaks. Seega kangelanna manipuleerib, suunab ja tegutseb põrgust pääsemise nimel, samal ajal kui kangelane teeb, mis talle öeldakse ja ei ilmuta mingisugust initsiatiivi.

Teine osa juttudest, mis on nõukogude ajal naiste kirjutatud ja meeste poolt jutustatud, jätavad aga sootuks teistsuguse mulje. Esiteks on osad nendest juttudest poolikud (näiteks RKM II 118, 465/9 (10) < Lüganuse ja ERA II 268, 406/14 (2) < Jõhvi), sisaldades ainult mõnda (peamiselt põgenemise) motiivi. Need teisendid, kus jututüüp ATU 313 esineb terviklikult on neiu puhul tegemist peamiselt kõrvalseisja ja pealtvaatajaga. Sageli talle isegi ei viidata rohkem kui päästmist vajavale objektile (ERA II 301, 260/4 (110) < Setumaa). Ka siin alajaotuses esineb kaks erandliku nüansiga lugu. Esiteks Kersti Kõivumäe üles kirjutatud teisendi lõpp on väga eriskummaline, nimelt terve loo vältel passiivseks jäänud kangelannal hakkab peale põrgust põgenemist kosilasi käima, kelle ta keerulisi ülesandeid tegema suunates ära põlgab (EKRK I 40, 309/18 (1) < Maarja-Magdaleena). Teisalt tuleb aga siin esile väga selge moraal naise kohustuste kohta olla hea naine, nimelt päästja unustab vahepeal kangelanna ära ning tal

tuleb aktiivselt võidelda oma koha eest tema kõrval. Seega selle loo üks oletatavid tõlgendusvõimalusi on ilmselt see, et naine ei oleks tohtinud üldse oma mehe kõrvalt lahkuda.

Teine eripärane lugu on erandlik selles kogumis, aga neid esineb neid jututüübi ATU 313 terves korpuses veel. Marie Kanariku (ERA II 248, 270/82 (6) < Setumaa) üles kirjutatud teisendis jätkuvad tüübi ATU 313 episoodid tüübiga ATU 315 «Reeturlik õde» ja erandlik on see sellepoolet, et juba loo esimeses pooles on kangelannat kujutatud negatiivsete ilmingutega, tema ässitab noormeest keelatud ust avama ja on sisuliselt loo ahela algatajaks.

Kokkuvõtlikult ilmneb, kuidas selle tekstikogumi teise osa tekstides on kangelanna passiivsem ja tõepoolet ootab oma päästjat ja päästmist. Kangelanna esineb küll kõigis lugudes, aga aktiivset rolli ei võta üheski neist ning mõnes teda peaaegu polegi süžee edasiminekuks vaja, nii et teda ei saa kohati isegi abiliseks määrata.

2.2.2 Naissoost jutustaja ja koguja

Kokku on selles tekstikogumis 25 erinevat teisendit, millest varajaseim on kirjutatud aastal 1927 ja viimane 1986. Neid variante ei saa jagada nii selgelt erinevateks gruppideks kui eelnevalt kirjeldatud tekstikogumit. Siin esineb ka palju rohkem nõ pooltoone, kangelanna on aktiivne abiline või võrdne partner, mitte üks (tugev peategelane) või teine äärmus (päästmist vajav objekt).

Siin tuleb hästi välja, kuidas jutustaja või (kuigi äärmiselt ebatõenäoline) manipuleeriv kirjapanija saab mõjutada tegelaste näilist aktiivsust. Näiteks Anne Kõivu jutustatud teisendis on pikalt ja sageli otsekõnena kirjeldatud, kuidas ja mida kangelanna räägib, et kangelane tegema peaks ning lõppu on lihtsalt mainitud, et noormees siis läks ja tegi (S 685/93 (9) < Setumaa). Sellisel juhul tundub kangelanna aktiivse tegutsejana, sest kuulaja või lugeja tähelepanu on suunatud talle, olenemata asjaolust, et vormiliselt sooritab ülesanded noormees. Teisalt näiteks Ekaterina Kõomäe (S 85859/908 (5) < Setumaa) poolt jutustatud teisendis annab kangelanna mehele samalaadseid nõuandeid,

aga neid esitatakse pigem nentimisena ning kirjeldatakse kangelase tegevust, mistõttu tundub neiu palju passiivsem kui esimeses näites, sest kuulajate tähelepanu on suunatud kangelase tegevusele.

Samas esineb selles siin ka lugusid, kus peategelaseks on algusest peale neiu ning mehed kas puuduvad variantidest sootuks või on selgelt abistavad tegelased. Näiteks Linda Kõögardali üles kirjutatud loos satub neiu põrgusse, kus hoopis tema peab ülesandeid sooritama. Põrgus olev sulane küll aitab tal põgeneda, aga kangelanna on aktiivne tegija terve teisendi vältel (ERA II 164, 560/2 (3) < Lümända). Sarnane olukord on ka näiteks Liis Pedajase üles kirjutatud loos, kus kangelanna vajab küll pääsemiseks abi, aga aktiivseks peategelaseks on siiski neiu (ERA II 284, 10/6 (1) < Sangaste).

Siin kogumis on hulk erandlikke lugusid, näiteks muinasjutt, milles neiu põgenebki üksinda (RMK II 44, 24/30 (3) < Setumaa); lugu, milles kangelannal on abiliseks vanem naine ja põgeneda kotkas (EKRK I 29, 564/9 (16) < Võnnu); muinasjutt, milles kangelanna pääseb kuradist mõistatuste lahendamisega ning põrgu jääb seeläbi üldse ära (RKM II 395, 182/6 (14) < Võnnu); jutt, mille variandis ei eksisteeri ühtki meest ja isegi vanapaganat kujutatakse naisena (RKM II 80, 360/1 (1) < Setumaa). Viimane motiiv, kuradi kujutamine naisena, on Eestis teisendites pigem harv juhus, kuidas Põhjamaades esineb seda sagedamini. Muinasjutu-uuri ja Bengt Holbek (1987: 427) näeb sellises kujutamises sümbolset võimuvõitlust kangelanna ja tema ema vahel, milles esimene ihakb suureks saada ja teine oma last veel kodus hoida.

Kõiki erandlikke teisendeid ühendab ka aktiivse kangelanna olemasolu ning oma saatuse juhtimine, sageli ka meeste puudumine. Kuigi selles alajaotuses esinevad ka mõned lood, kus peategelane on selgelt aktiivne mees ning neiu ainult aitab nõu, jõu ja kaastundega (näiteks ERA II 294, 125/30 (15) < Kaarma), siis üldiselt on nendes variantides tegemist aktiivse kangelannaga, kes tegutseb siis, kui vaja. Huvitaval kombel on nendes lugudes ka palju vähem esil naiste manipuleerimise ja kahepalgelisuse näitamist – siin on kangelannad pigem leebed ja otsustavad ning sageli saavad täiesti ilma meesteta hakkama.

2.2.3 Meessoost koguja ja naissoost jutustaja

Siin on kokku 77 erinevat teisendit. Varajaseim neist on üles kirjutatud aastal 1892 ja viimane 2005. Esineb mõningaid tekste, kus kuradi asemel on vana naine ja alati ei kujutata teda ka algusest peale negatiivsena, näiteks ühes Viru-Nigulas üles kirjutatud loos pakutab ta kangelasele oma tütreid naiseks ja annab ülesannete eest raha (H II 34, 428/31 (2)). Mõnel juhul saadab vanapagan ka oma naise last varastama ning üldiselt mängib põrguemand sel juhul ka hilisem loos rolli (ERA II 3, 342/9 (1) < Saarde).

Selle jutukogumi puhul joonistub selgelt välja, kuidas alguses kahe võrdse peategelase korral (kui varastatakse vend ja õde või lihtsalt kaks last korraga), jääb aktiivsus võrdseks või muutub ATU 313 episoodides peategelaseks kangelanna. Need teisendid lõppevad ka alati üsna kindla loogika järgi, juhul kui järgneb tüübi ATU 315 episood, siis muutub peategelaseks kangelane, kui seda aga ei järgne, siis saavad lapsed põgenema ja õnnelikuks, mingit konkreetset saatust nende puhul üldiselt lahti ei kirjutata. (näiteks H II 58, 720/1 (20) < Karksi ja ERA II 3, 342/9 (1) < Saarde). Juhtudel, kus aga vend läheb juba põrgusse sattunud õde päästma, jääb tihti kangelane peategelaseks ning neiu sealjuures pigem passiivseks ja päästmist vajavaks (S 15549/68 (15) < Setumaa).

1930ndatel toimusid mitmed kogumisretked Setumaale ja sealt pärineb palju pikki ja keerulisi tekste, mis tulenesid kindlasti osaliselt ka pärimuse esitamise tasustamisest. Selle heaks näiteks võib pidada Maria Kütte jutustatud kaheksateistkümmend erinevat teisendit. Kõiki sellest kümnendist pärit teisendeid iseloomustab meeletu pikkus, keerukus ja detailirohkus. Esineb palju omadussõnu ja kirjeldusi nii tegelastest kui külastatavatest kohtadest. Lisaks on variantides palju kordusi, näiteks räägitakse pikalt ja kujundlikult, mida neiu õpetab ning sellele järgneb sama pikk ja kujundlik selgitus, kuidas noormees seda kõike sooritas. Nendele pikkadele ja keerulistele teisenditele on omane, et kangelanna aktiveerub jututüübi ATU 313 episoodides, jäädes ülejäänud kontamineerunud osades passiivseks. Kuigi esineb kindlasti ka erandeid, näiteks Audrus üles kirjutatud teisendis (ERA II 39, 134/47 (31)) on kangelanna algusest peale aktiivne tegutseja.

Siin jutukogumis esineb samuti erandlikke lugusid, kuigi proportsionaalselt võttes on

neid vähem kui eelmises kahes tekstikogumis. Üks neist on Felicia Beinaroviči esitatu (ERA II 109, 73/83 (15) < Lätimaa, Lutsi (Ludza) mk), kus väga erandlikult mainitakse armastust ja selle jõudu. Samuti tuleb selles teisendis selgelt esile, et kuigi naine peab olema ilus, usin ja tagasihoidlik, siis mees peab teda ühelt poolt väärima ja teiselt poolt temast üle olema. Selles teisendis tuleb hästi esile kaks üldiselt muinasjuttudes olulist asja – esiteks see, et ka mehele esitatakse muinasjuttude kaudu nõ nõudmisi ja pretensioone, milline olla tuleb. Tavaliselt on need seotud vaprusel ja aktiivsusega, aga siin teisendis esitavate kõrgete väärtushinnangute tõttu on need ka laiaulatuslikumad ja rohkem esil. Teiseks aga partnerite koostöö ja võrdsus, kuigi kangelane ja kangelanna pole kaugeltki mitte alati võrdsel positsioonidel, on neil sellegipoolest tavaliselt üksteist vaja ja seetõttu toimivad nad koos ja ühtse eesmärgi nimel.

Lisaks esineb siin ja just setu juttude hulgas sageli süžee õest, kes põgeneb venna/vendade eest, kes soovivad temaga abielluda. Sel juhul on selgelt aktiivseks peategelaseks põgenev kangelanna ning kuradi asemel on tegemist hirmuäratava vennaga, kelle eest põgenema peab. (näiteks S 33168/217 (2) < Setumaa ja S 41883/8 (21) < Setumaa ja S 35571/8 (4) < Setumaa). Merili Metsvahi on analüüsinud muistendeid, kus venna ja õe abielu tagajärjel on tekkinud järv. Ta selgitab, et muistend on tekkinud talupoegade vajadusest sõnastada enda jaoks võõras ja arusaamatu olukord, kus saksa kõrgklassi kultuuris mõeldav püüd abielluda enda sugulasega läks vastuollu eestlaste tavade ja tavadega. (Metsvahi 2015: 583–588) Tundub, et jututüüpi ATU 313E* kuuluvad variandid esindavad sama mõtet. Nendes lugudes pole küll tegemist mõisnikuga, vaid vennaks on vanahalb, kes oma ristiinimesest õde endale naiseks tahab, aga nagu olen varasemas analüüsis välja selgitanud, esindab kurat sageli ka muinasjuttudes võõrast ja kõrgemast klassist pärit inimest, näiteks mõisnikku (Roosnupp 2009: 31–32). Seega tundub tõenäoline, et nendes lugudes peegeldatakse samalaadset võõristust sugulasega abiellumise suhtes ning õige inimene proovib selle eest ka põgeneda.

Mitme teksti puhul tuleb selgelt esile, kuidas õige neiu ära tundmise episoodis rõhutatakse vanapagana tütarde ja ristiinimese tütre vastandusele. Sageli tuuakse välja, et õige neiu on ikka alati ilus ja korralik, vastandudes põrguliste koledusele ja robustsusele (E 49899/904 < Kose). Selles võib näha paikapidavust erinevate uurijate (vt nt Linda Dégh, Linda T. Parsons) väidetega, kus rõhutatakse, et kangelanna väärtus

seisneb tema ilus.

Esineb ka lugusid, mis on selgelt naiste lood, esitatud nende perspektiivist ja eludest. On näha, kuidas kangelannad võtavad otsustavalt ohjad enda kätte, küsivad küsimusi ja plaanivad põgenemist (näiteks ERA II 39, 134/47 (31) < Audru ja S 61421/7 (19) < Setumaa ja ERA II 186, 472/8 (18) < Helme). See, et nad abistavad samal ajal põrgus viibivat või sinna saabuvat noormeest tundub järjekordne viide olulistele naiselikele omadustele – näiteks lahkus ja heatahtlikus, samas ka manipuleeriv oskus nõ ellu jääda ja õiget juhust kasutades põgenema saada. Kuigi selles tekstikogumis pigem erandlikult, on ka siin mõned lood, kus mehed puuduvad, näiteks neid põgenevad omakeskis kuradi juurest ema juurde tagasi (S 56772/81 (14) < Setumaa) või kangelanna põgeneb üksi põrgust isa juurde tagasi (ERA II 296, 470/82 (5) < Setumaa). Viimased kaks on mõlemad erandlikud ka asjaolu tõttu, et põgenetakse koju tagasi. Tavaliselt ei ole kangelannade päritolu teada ning nende perekonnale ei pöörata mingi sugust tähelepanu.

Teisalt on siin ka lugusid, kus kangelannad on väga passiivsed ning neid ei vaevuta isegi liigselt kirjeldama, rääkimata nende rollist põgenemise või ülesannete täitmise juures, kohati tundub, et neiu pole isegi abiline vaid pigem täiesti kõrvaline mehe töö ja põgenemise juures (näiteks E 58697/710 (5) < Kose ja ERA II 120, 371/3 (5) < Järva-Jaani). Viimased näited on aga siiski pigem erandlikud ning enamikes lugudes on kangelanna tugev aktiivne abiline, andes noormehele nõu ja sageli tehes tema eest isegi esimesed kaks ülesannet ära ning aktiveerub täielikult põgenemise episoodis, kus noormehel polegi muud rolli kui kaasas olla. (näiteks EÜS VI, 1525/8 (260) < Koeru ja ERA II 39, 134/47 (31) < Audru)

Üldiselt näib, et vaatamata eranditele on umbes pooled, pikad ja kontamineerunud, lood siiski meespeategelasega, milles kangelanna aktiveerub kindlasti jututüübi ATU 313 episoodideks, aga muus osas jäädes siiski tegelaseks, keda kangelane päästma läheb ja kes ei oma sõnaõigust oma saatuse üle. Teisalt peaaegu kõikides lugudes, kus tegemist on ainult tüübi ATU 313 episoodidega, on teisend esitatud kangelanna loona või siis vähemalt aktiveerub ta kohe põrgus ning passiivseks muutub kangelane.

2.2.4 Meessoost jutustaja ja koguja

Tekstikorpuse selles osas on kokku 72 teisendit (ja neli koopiat), millest esimene on kirja pandud tõenäoliselt 1860ndatel (täpne aastaarv puudub) ja viimane aastal 1965. Selles kogumis on proportsionaalselt rohkem variante, milles tegelastele on antud nimed, sageli on nendeks Mari või Jüri, mis ilmselt on pelgalt lihtsad ja populaarsed nimed või siis ka Eva ja Adam (EKÜ F 232a 1, 338/45 (275) < Kadrina), mis on ilmselt piibli mõjutustega. Setu lugudes on sageli kangelase nimeks Ivan, mis ilmselt oli seal populaarne nimi ja tõenäoliselt mängivad rolli vene mõjud.

Selles kogumis tuleb mitmes teisendis esile kordus, milles neiu laseb endale enne igat abistamist, õpetussõna või moon dust aina uuesti lubada, et kangelane ta kindlasti endale naiseks võtab (näiteks EKÜ F 232a 1, 338/45 (275) < Kadrina). Kuigi nendes lugudes on naine ka aktiivne tegija, siis sellele vaatamata näidatakse sellega mehest sõltumist, ehk siis isegi kui põrgus saab naine iseseisvalt eksisteerida ja aktiivne olla, on pärast pääsemist tal sellegipoolest meest vaja. Tõenäoliselt on siin ka paralleel tegeliku maailmaga, naine võib olla iseseisev ja teha oma valikuid, aga ainult teatud piirini, millest edasi on tal ikkagi abikaasat tarvis.

Selles tekstikogumis, nagu ka eelmises, esineb palju ilusa ristitütre ja koleda kuradi tütre vastandusi, millega viidatakse taaskord sellele, et õige naine on lisaks heale iseloomule ka ilusa välimusega. Teisendites tuleb mitmel puhul ka esile, kuidas varastatud ristiinimese tütar on mõeldud kuradi pojale naiseks, aga kuna too on nii kole, siis neiu pole nõus minema. See näitab taaskord ka seda, et abikaasakandidaat peab olema neiu vääriline ning kui pole, on kangelannal õigus mitte nõustuda ja teda ei sunnita abiellu (näiteks ERA II 257, 729/45 (117) < Torma).

Tekstikorpuse alaosas tuleb aga esile, kuidas õe ja venna teisendites jääb kangelanna rohkem kõrvale ja passiivseks ning mees võtab aktiivse päästja rolli (näiteks (E 2058/70 (61) < Risti)). Kui eelmises kogumis varastati/sattusid õde ja vend pigem koos põrgusse ja pidid sealt põgenema, siis selles kogumis varastatakse õde kodust ja vend läheb teda päästma, mis loob erinevad alused loo kulgemiseks. Tõenäoliselt sellest erinevusest tuleneb ka kangelanna passiivsem roll, süžeesse on tema päästmine algusest peale sisse kirjutatud. Sama kehtib peaaegu alati ka siis kui ära lubatud poeg vahetatakse mõne

vaese mehe tütre vastu ning esimene siis neiu hiljem päästma läheb (näiteks E 20430/46 (6) < Suure-Jaani).

Nendes teisendites esineb k proportsionaalselt rohkem ilma kangelannata lugusid, kus poisi abistajateks on kutsikas (E 7, 6548/60 (1) < Ambla), vanamees (E 42151/7 (2) < Rakvere) või vend (EÜS X 2337/8 (173) < Peetri), seevastu naiste räägitud lugudes pole sellist süžeed peaaegu üldse. Selle tekstikogumi variantides esineb palju ka viiteid piiblile ning tihti räägitakse kuradile vastukaaluks ka jumalast (näiteks H II 62, 600/28 (9) < Setumaa).

Selles tekstikorpuse osas kirjeldatakse kangelast, tema tegevust ja ka kogemust palju enam kui naiste räägitud lugudes. Näiteks peatutakse siin sageli asjaolul, et põrgus ei tohi sõnagi rääkida (näiteks H I 6, 687/703 (27) < Vastseliina), samas kui sellised motiivid ei esine kuigi sageli naiste esitatud lugudes. Pikkades detailsetes setu lugudes antakse sageli alguses ülevaade enamvähem kõigest noormehega seonduvast ehk siis palju rohkemast kui tavaliselt muinasjuttudes tegelaste taustale tähelepanu pööratakse.

Siin esineb ka teisendeid, mis keskenduvad kangelannale ja tema loole, kangelane on pääsemise juures küll vajalik, aga sellegipoolest kõrvaline tegelane (näiteks E 38356/8 (9) < Kadrina), on ka variante, milles kangelast ei olegi ja kangelanna põgeneb üksinda (näiteks EKS 48iii 17/24 (1) < Vastseliina) või koos oma õega (S 25786/95 (4) < Setumaa). Esineb ka erandlikke tagurpidi pööratud teisendeid, milles naine annab hoopis kuradile kolm ülesannet ning päästab seeläbi hoopis poja põrgusse sattumisest (ERM 147, 77/81 < Karula) ja ka variante jututüübist ATU 313E*, milles vend tahab õde naiseks ja viimane peab seetõttu tema eest põgenema (E 51832/3 (7) < Setumaa, Petseri).

Kogumis tuleb selgelt välja ainult mõne erandiga süželine eripära, nimelt kui loo alguses on lindudeks moondunud neiu, siis toimub teisendi lõpupoole ka kuradi poolt peale surutud õige pruudi ära tundmine (näiteks E 42028/42 (8) < Tarvastu ja ERA II 159, 699/705 (6) < Ridala). Siin esineb ka mitmeid kohamuistendiga segunenud teisendeid sellest, kuidas mõni järv või paik endale nime sai (näiteks EKS 48iii 17/24 (1) < Vastseliina ja S 19841/52 (4) < Setumaa).

Kui eelmises tekstikorpuse osas tuli esile, et 1930ndatel pandi setumaal naissoost jutustajate käest pikki ja keerulisi teisendeid kirja, siis meeste seas on sarnaseid, pikki ja keerulisi muinasjutte, üles kirjutatud oluliselt varem ning neid on üsna järjepidevalt kogutud samuti kolmekümnendateni. Lugude pikkused küündivad suisa saja leheküljeni, mis on täis pikitud detaile, kordusi ja kirjeldusi (S 100435/526 (6) < Setumaa). Tihti on Setumaal üles kirjutatud ühe-episoodiline lugu pikem ja detailsem (näiteks S 94868/87 (12) < Setumaa) kui mujal kirjutatud mitme-episoodiline (E 14389/94 (21) < Tõstamaa).

Kokkuvõttes tuleb nende teisendite puhul esile, nagu eelmises tekstikorpuses, kuidas pikkade ja kontamineerunud lugude puhul järgib iga jututüüp peategelase puhul oma jutuloogikat. Seega sageli on liitunud tüüpides aktiivseks tegutsejaks kangelane, aga jututüübi ATU 313 episoodides võtab aktiivsus rolli enda kätte kangelanna, kes hakkab tegutsema ja otsustab loo suuna üle ise. Kogumis esineb ka palju kangelannale keskenduvald lugusid, milles neid on algusest lõpuni tegijad, omades kogu teisendi vältel kontrolli ja tahet koos võimalusega oma saatust muuta.

2.2.5 Kokkuvõte variantide soolisest jaotuvusest

Naiste poolt kogutud ja meeste poolt jutustatud lugude puhul saab välja tuua:

- 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses üles kirjutatud lugudes on kangelanna aktiivne roll selgelt esil, nad teevad aktiivseid valikuid ja juhivad loo kulgu. Jutustajad on kasutanud omadussõnu ja kirjeldusi. Näidatakse kangelannade olemust, juhitakse palju tähelepanu nende ilule ja kodumajapidamisega seotud oskustele, selgitades sellega nende sobivust tulevaseks abikaasaks. Kangelannad on siin küll manipulatiivsed ja käituvad, nagu nad vajaks päästmist, kuigi tegelikult tuleb välja nende tugevus ja aktiivsus, nad vajavad kangelast põgenemiseks, aga mitte enda päästjaks.
- 20. sajandi keskel kogutud teisendid samas on pooltel juhtudel poolikud ja lõpetamata, koosnedes ainult ühest episoodist. Nendes aga, mis on lõpetatud, on kangelannad passiivsed kõrvalseisjad või ootavad päästmist. Veelgi enam on

esile toodud nende väärtusi tulevaste abikaasade ja koduhoidjatena, mitte iseseisvate inimestena.

- Kui muinasjutt jätkub tüübiga ATU 315 «Reeturlik õde» näidatakse kangelannat negatiivses valguses terve loo vältel ning seda olenemata kogumisperioodist.

Naiste poolt jutustatud ja kogutud lugude puhul ilmneb:

- On selgelt näha, kuidas jutustaja saab mõjutada aktiivse tegelase kujunemist. Kui kangelanna selgituste puhul on kasutatud otsekõnet ja hiljem lihtsalt nenditud, et kangelane läks ja tegi, on aktiivsena tajutav kangelanna, samas kui nendevahelist kõnet on kujutatud teistpidi, on aktiivsena tajutav kangelane.
- Suuremas osas on kangelanna algusest peale aktiivseks tegutsejaks ning mehed kas puuduvad muinasjuttudest üldse või on abistavad tegelased. (Näiteks satuvad põrgusse üksinda ja peavad ise ülesandeid täitma või on küll kangelasega põrgus, aga põgenevad üksinda või peavad lahendama ülesande asemel mõistatusi.)
- Kasutatud on taaskord palju omadussõnu, aga naisi näidatakse leebete, otsustavate ning tugevate, mitte manipuleerivatena. Nendes lugudes pole mehi otseselt vaja, aga kui nad juba on, siis võetakse nad põgenemisele kaasa.

Meessoost kogujate ja naissoost jutustajate puhul saab välja tuua:

- Kui tegemist on algusest peale kahe võrdse tegelasega (õde ja vend või varastatud lapsed) jääb nendevaheline dünaamika võrdseks või muutub loo vältel aktiivseks tegutsejaks kangelanna.
- Kui vend läheb oma õde põrgust päästma, siis jääb kangelanna pigem passiivseks ning päästmist ootavaks.
- Siia gruppi jääb suur hulk Setumaalt kogutud lugusid, mis on pikad, keerulised ja detailsed, nende eraldiseisnev analüüs on järgmises peatükis. Küll aga tuleb välja, et mitmest jututüübist koosnevates lugudes on kangelanna sageli aktiivne tüüp ATU 313, jäädes passiivseks eelnevates jututüüpides.
- Siin esineb enim jututüüpi ATU 313E* kuuluvaid lugusid, kus kangelanna

põgeneb oma venna eest ning on seega ka ainuke aktiivne positiivne tegelane.

- Samuti tuleb siin kõige selgemalt esile kuradi tütarde ja kangelannade vastasseis, esimesed on koledad ja räpakad, samas kui teised on ilusad ja töökad.

Meessoost kogujate ja jutustajate puhul tuleb esile:

- Selles kogumis on proportsionaalselt enim lugusid, kus peategelased on nimetatud nimedega. (Mari ja Jüri; Aadam ja Eeva; ainult mehe puhul Setu lugudes Ivan).
- Mitmes loos laseb kangelanna endale korduvalt kinnitada töotust endaga abielluda. Ka nendest lugudes, kus kangelanna on eksimatult aktiivne tegutseja.
- Tuleb esile, kuidas rõhutatakse lisaks neiu vajalikule ilule ka noormehe sobivust, nimelt kui kuradi poeg tahab kangelannaga abielluda, siis põlgab viimane ta samadel põhjustel ära, miks tavaliselt kuraditütred kangelasele ei sobi.
- Nendes lugudes, erinevalt eelmisest kogumist, jääb kangelanna õe ja venna teisendites pigem passiivseks, aktiveerudes alles põgenemisel.
- Proportsionaalselt on siin teistest tekstikogumitest rohkem lugusid, kus kangelannat polegi ning abistavaks tegelaseks on sel juhul kutsikas, vanamees, vend või keegi teine. (Sellised lood puuduvad pea täielikult naissoost jutustajate repertuaarist).
- Pikemates juttudes aktiveeruvad kangelannad põrgus, sest teisendit algavad pigem kangelase eluga.

Kokkuvõtlikult ilmneb, et naissoost jutustajad kasutavad selgelt rohkem omadussõnu, kirjeldusi ja nende kangelannad on altimad võtma riske ning tegutsema. Meessoost jutustajad keskenduvad pigem kangelastele ja kangelannasid kujutatakse rohkem tulevaste heade abikaasade või oma eesmärgi nimel kangelasega manipuleerivatena. Erinevalt esile tulevast jutustajate mõjust variantidele, tundub kogujate mõju teisenditele olevat pigem kaudne ning nende puhul ei joonistu välja selgeid eripärasid.

2.3 Piirkondlik jaotus

Teisendeid on kogutud üle terve Eesti, kuid selgelt tuleb esile, kuidas jututüüp on olnud populaarsem Lõuna-Eestis. Enim variante on kogutud Pärnu, Viljandi ja Võru maakondadest. Nagu pöördel olevas tabelis näha, jagunevad need jutustajad soo järgi üsna võrdselt või on kogutud teisendeid liiga vähe väitmaks, et konkreetsetes piirkonnas oleks nais- või meessoost jutustajad väga suures ülekaalus. Erandiks Viljandi ja Pärnu maakonnad, kus erinevus on selgelt esil.

Lääne-Virumaalt on kogutud viisteist teisendit Amblast, Kadrinast, Väike-Maarjast, Viru-Nigulast ja Rakvere kihelkondadest. Amblast kihelkonnast pärinevaid tekste on neli ning kõik need on üles kirjutatud 19. sajandi lõpus. Tekste iseloomustab mitme-episoodilisus, keerukus ja pikkus. Kahes teisendis on ulatuslikult kirjeldatud põgenemis-episoodi, milles kangelanna haarab ohjad ning astub peategelase rolli, muul ajal jäädes aga kõrvalvaatajaks. See aga on arvestades kirjutamise aega ning meessoost jutustajat ka eelduspärane. Kadrina kihelkonnas on üles kirjutatud kuus erinevat teisendit, mis samuti pärinevad 19. sajandi lõpust. Need erinevad aga suuresti Ambla variantidest, sest aktiivseks peategelaseks on läbivalt kangelanna ning kaks ajaliselt viimast teisendit ka algavad naissoost peategelasega ja meessoost kangelased puuduvad sootuks.

Väike-Maarjast ja Viru-Nigulast on kokku kolm teisendit ja neis kõigis on kangelanna aktiivne ning teeb osad ülesanded ise kangelase eest ära. Neile iseloomulik tekstide ja detailide viimistlus ja läbi mõeldus – tekstiloogikas ei ole eksitud pea kordagi. Rakvere kihelkonnast pärit tekstides ei esine kangelannat üldse, esimeses manatakse abiliseks kohale vanamees, kes aitab kangelase põgenema, aga on selgelt abistava tegelase rollis, mitte kaaslane. Teises aga on tüübist ATU 313 ainult algus ning kangelane ei jõuagi põrgusse vaid lugu jätkub sootuks teise jututüübiga. Lääne-Virumaalt kogutud tekstide puhul on ülekaalus meessoost jutustajad, kes on rääkinud kokku kümme juttu ning need kõik on olemuselt iseloomulikud eelmises alapeatükis «Meessoost kogujad ja jutustajad» sõnastatule.

Tabel 2. Jutustaja sugu piirkondlikult esitatuna.

maakond	Naissoost jutustaja	Meessoost jutustaja	Jutustaja sugu teadmata teadmata	Kokku
Lääne-Virumaa	1	10	4	15
Pärnumaa	3	10	10	23
Valgamaa	7	1	3	11
Harjumaa	3	1	2	6
Ida-Virumaa	2	3	4	9
Järvamaa	2	3		5
Saaremaa	3		2	5
Põlvamaa	2		4	6
Viljandimaa	5	5	12	22
Võrumaa	68	53	17	138
Läänemaa		2	1	3
Jõgevamaa	3	3	3	9
Tartumaa	4		7	11
kohaviiteta			5	5
Kokku:	103	91	76	270

Pärnumaalt on talletatud kakskümmend kolm erinevat teisendit Vändra, Tõstamaa, Tori, Saarde, Mihkli ja Audru kihelkondadest. Vändra kihelkonnast on üles kirjutatud viis teksti, millest neli on kirjutatud 19. sajandi teisel poolel ja ühe puhul pole aastaarvu märgitud, mis samas viitab samuti pigem vanemale kui uuemale tekstile. Viiest tekstist kaks on väga sarnaselt eriskummalised, mõlemas tuleb naise poolt ära lubatud pojale järele nii jumal kui kurat ja teksti sees kasutatakse kummaliselt mõjuvaid riime. Need kaks teisendit on saadetud arhiivi aastase vahega ((H II 42, 41/5 < Vändra) aastal 1890 ja (H II 20, 592/6 (3) < Vändra) aastal 1889. Mõlema teksti on üles kirjutanud sama inimene ning jutustaja on märkimata jäetud. Arvestades suuri sarnasusi teisendite lausestuses ja samade sõnade kasutamises, on tõenäoline, et tegemist on olnud sama jutustajaga, kellelt on lugu kogutud lühikese vahe järel kaks korda või isegi sama teksti kahekordse saatmisega. Siiski on täheldatavad piisavalt suured lausete ja sõnade erinevused teksti sees, nii et pole põhjust kahtlustada tahtlikku koguja eksitamist. Kolmas Vändrast pärit teisend on samuti tavapärasest üsna kaugel, põgenemise suunajaks on valge härg ja kuigi ka neiu on teoreetiliselt olemas, ei ütle ega osale ta tegevustes pea üldse. Teised kaks varianti on samas suhteliselt klassikalised ATU 313 jututüüpi kuuluvate tekstide näited, neiu on aktiivne põgenemise-episoodis, aga muul ajal jääb pigem varju ja tegemist on siiski kangelase looga.

Tõstamaa kihelkonnast on üles kirjutatud kümme erinevat teisendit, kaheksa neist on saadetud samuti 19. sajandi päris lõpus ning kahele pole aastaarvu juurde märgitud. Üks teisenditest meenutab oma olemuselt naljandit (H II 19, 18 (6) < Tõstamaa), algus meenutab küll jututüüpi ATU 313, kuid poja ära andmiseni ei jõuta, sest koer jookseb kiiremini väravasse. Ülejäänud teisendid jagunevad laias laastus kaheks, kas kangelannad on väga aktiivsed ja tegemist on nende looga (näiteks E 37845/53 < Tõstamaa) või puuduvad nad loos sootuks, parem juhul täidavad vaid passiivse kõrvalseisja rolli (näiteks E 35273/81 < Tõstamaa). Kõik tekstid on nii üles kirjutatud kui jutustatud meeste poolt või pole viimase sugu teada. Siitki on näha, kuidas mehed on küll rääkinud teiseid, kus kangelannad puuduvad sootuks, aga ka nemad on jutustanud lugusid, kus aktiivseks ja domineerivaks on kangelanna ning kangelane võib samuti puududa sootuks või jääda tagaplaanile.

Tori kihelkonnast on korpuses kaks teisendit, mõlemad samuti 19. sajandi lõpus. Mõlemad teisendid on väga kangelanna-kesksed, kuigi ühes (H II 21, 613/9 (6) < Tori) teisendis algselt peategelaseks oleval kangelannal ei õnnestu teda päästma tulnud kangelasega abielluda ega isegi koos põgeneda vaid viimane leiab põrgus uue tütarlapse. Vaatamata sellele on muinasjutu keskmes siiski algne kangelanna. Saarde kihelkonnast on üles kirjutatud samuti kaks teisendit 20. sajandi esimesel poolel, kusjuures mõlemat on jutustanud naised ning ühe ka naine kirja pannud. Mõlemad tekstid on pigem kanglase-kesksed ja kangelannad püsivad taustal passiivsetena. Audru kihelkonnast on üles kirjutatud kolm teksti, kõik samuti naiste poolt jutustatud ja üks neist ka naise poolt üles kirjutatud. Need on kirja pandud 20. sajandi keskel ning neis on tegemist aktiivsete kangelannadega, kes haaravad ohjad enda kätte, näiteks Mari Suti poolt jutustatud loos (ERA II 39, 134/47 (31) < Audru) küsib kangelanna juba põrgusse minnes küsimusi ja tegutseb igal võimalikul juhul. Mihkli kihelkonnas on üles kirjutatud kõigest üks lugu 19. sajandi lõpus ja ka selles on aktiivseks kangelanna, kes läheb hoopis ise oma venda põrgusse päästma (E 15081/9 (2) < Mihkli). Torist on ERAsse talletatud kaks teisendit, mõlemad samuti 19. sajandi lõpus. Mõlemad teisendid on väga kangelanna-kesksed, kuigi ühes (H II 21, 613/9 (6) < Tori) teisendis algselt peategelaseks oleval kangelannal ei õnnestu teda päästma tulnud kangelasega abielluda ega isegi koos põgeneda vaid viimane leiab põrgus uue tütarlapse. Vaatamata sellele on muinasjutu keskmes siiski algne kangelanna. Saardest on üles kirjutatud samuti kaks teisendit 20. sajandi esimesel poolel, kusjuures mõlemat on jutustanud naised ning ühe ka naine kirja pannud. Mõlemad tekstid on pigem kanglase-kesksed ja kangelannad püsivad taustal passiivsetena. Audrust on üles kirjutatud kolm teksti, kõik samuti naiste poolt jutustatud ja üks neist ka naise poolt üles kirjutatud. Need on kirja pandud 20. sajandi keskel ning neis on tegemist aktiivsete kangelannadega, kes haaravad ohjad enda kätte, näiteks Mari Suti poolt jutustatud loos (ERA II 39, 134/47 (31) < Audru) küsib kangelanna juba põrgusse minnes küsimusi ja tegutseb igal võimalikul juhul. Mihklis on üles kirjutatud kõigest üks lugu 19. sajandi lõpus ja ka selles on aktiivseks kangelanna, kes läheb hoopis ise oma venda põrgusse päästma (E 15081/9 (2) < Mihkli).

Valgamaalt on üles kirjutatud üksteist lugu ja need pärinevad Helme, Sangaste, Hargla, Otepää ja Karula kihelkonnast ning Valga linnast – esimeses neist on talletatud viis, teises kaks ja ülejäänutes üks teisend. Siinses tekstikogumis on pooltel lugudel olnud

naisjutustaja ning mõnel ka naissoost üles kirjutaja. Kõik peale kahe teisendi on kangelanna-kesksed, talle on antud või on ta võtnud ise aktiivse tegutseja rolli või veelgi enam, ta ajab algusest peale kõik korda, sealjuures kuratki üle kavaldades (ERM 147, 77/81 < Karula). Ülejäänud kahe puhul pole esimeses üldse kangelannat vaid põgenevad kaks venda üheskoos (E 10093/127 (1) < Helme) ja teisel puhul on tegemist võrdsete tegelastega – vend ja õde, kes saavad nõu lindudelt (ERA II 242, 544/50 (13) < Sangaste).

Harjumaalt on üles kirjutatud ja arhiivi saadetud kuus erinevat teisendit Tallinnast, Kose ja Jõelähtme kihelkonnast – igast kaks. Kogumist varajasim, Tallinnast pärit variant (H III 29, 117/8 (1)) on lühike ja taas naljandilaadne, koosnedes ainult põgusast põgenemisperioodist. Ülejäänud viis on aga viimistletud mitme-episoodilised lood, millest ühes on tegelased võrdsed – õde ja vend teevad koostööd (E 49, 49904/11 < Kose), kahes on kangelanna pigem passiivne ja vaatama noormehe õpetamise ise aktiivse tegija rolli ei võta. Samas ühes, Jõelähtme kihelkonnas talletatud variandis on neiu väga aktiivne ja siin tulevad väga põnevalt esile kangelanna alateadlikult kujutatud iseloomujooned, näiteks kordab ta pidevalt kangelasele, et viimane ei saaks ilma temata neid töid tehtud ja tema õpetused on tarvilikud. Nii mainib ta näiteks: *Poiss räägib tüdrukule jälle mis temale ametiks anti, aga sie ütleb, et temal võimata on seda kuhja muidu ära tuua, kui tema õpetab.* (H II 15, 207/13 (3) < Jõelähtme)

Ida-Virumaalt on salvestatud üheksa erinevat varianti Jõhvi, Lüganuse ja Vaivara kihelkondadest ning Narvast. Kõigile neile on iseloomulik, et tegemist pole terviklike lugudega, vaid pigem poolikute episoodidega tüübist ATU 313, mis on segunenud teiste jututüüpidega või sootuks pooleli jäänud variandid. Neis kõigis on tunda tugevat mõjutust kirikust, näiteks loeb kangelane pääsemiseks piiblit (EKS a, 12/5 < Jõhvi) või mainitakse korduvalt jumalat ja tema õpetust või antakse mõnel muul viisil edasi kiriklikku moraali. Teisendites, milles põgenemis-episood toimub, on neiu ka aktiivne, aga ainult selles osas, olles enne ja taandudes pärast tagasi passiivsesse rolli. Samamoodi on ka Põlva maakonnast talletatud viis teisendit, kahes neis on vaid üksikuid motiive jututüübist ATU 313 ning ülejäänud kolmes pole kangelanna kuigi aktiivne üheski teises episoodis kui põgenemisel.

Jõgevamaalt on talletatud üheksa teisendit Torma, Põltsamaa, Maarja-Magdaleena ja Palamuse kihelkonnas. Mõlemas Torma kihelkonnas üles kirjutatud loos on aktiivseks peategelaseks kangelanna, kes lisaks aktiivsele tegutsemisele, õpetamisele ja suunamisele võtab vastu ka otsuseid. Põltsamaa ja ühes Maarja-Magdaleena kihelkonnast talletatud teisendis jääb kangelanna passiivsena tahaplaanile ning peab alles lõpus, unustatud pruudi episoodis aktiivse rolli võtma, et armastatu tagasi võita. Teine Maarja-Magdaleena kihelkonnas ja kõik Palamuse kihelkonnas üles kirjutatud variandid on väga kangelanna-kesksed, neiu kas teeb kõik ise ja haarjab kontrolli loo kulgemise üle või põgeneb kangelanna sootuks üksinda ilma ühegi meheta (EKS 48iii 17/24 (1) < Vastseliina).

Järvamaalt üles kirjutatud viis varianti, millest üks, Peetri kihelkonnas talletatud teisend on jällegi naljandilaadne ja lühike kugu kahe venna põgenemisest põrgust (EÜS X 2337/8 (173)). Ülejäänud viis pärinevad Järva ja Koeru kihelkonnast, esimesest kahes talletatud loos on kangelannat ainult põgusalt mainitud ning teda kujutatakse passiivse kaaslasena, kes ilmutab aktiivsuse märke alles põgenemisel. Koeru kihelkonnast pärit teisendites on aga kangelanna aktiivne tegija, kuigi nendes variantides on ka palju riime ja nõ tehiskliku keelt, mis tundub peale vaadates suhteliselt konstrueeritud.

Saare maakonnast on pärit viis teisendit, millest kolm on nii naiste poolt jutustatud kui ka kirja pandud. Kahjuks Mustjala kihelkonnas kirjutatud variant (KKI 11, 80 (33)) on pelgalt fragment jututüübist ATU 313, aga teised kaks on selle eest viimistletud mitme-episoodilised terviklikud lood. Mõlemas on kangelanna aktiivseks peategelaseks, kes pakub noormehele kaastunnet ja abi, võtab ohjad enda kätte ja juhib nende mõlema saatust. Leisi vallast talletatud kaks teisendit on aga poolikud ja sisaldavad ainult mõnda tüübi ATU 313 motiivi.

Tartumaalt on korpuses üksteist erinevat teisendit, millest valdav enamus pärineb Võnnust. Sealt pärit variandid näitavad hästi läbilõiget erinevatest võimalikest jututüübi ATU 313 esitamise võimalusest: on aktiivne kangelanna ilma ühegi meessoost tegelasteta; on aktiivne kangelanna passiivse kangelase kõrval; on passiivne kangelanna ja on teisend, kus naised puuduvad ja kangelasel aitab põgeneda sulane. Tartu linnas talletatud teisendites on kangelanna iga kord pigem passiivne, ühel juhul (H II 44, 31/5 (9) < Tartu) aitab ta küll aktiivselt kangelase põrgust minema, aga ise kaasa ei lähe.

Ülejäänutes aitab kangelanna küll aktiivselt ülesannete ja põgenemise episoodis, kuid vajub loo jätkudes tagasi passiivsusesse.

Viljandimaalt on üles kirjutatud kakskümmend kaks erinevat teisendit. Neist kolm on pärit Viljandist, mis on kõik olemuselt suhteliselt sarnased ja klassikalised jututüüpi ATU 313 kuuluvad lood. Neiu võtab põrgus aktiivse rolli, kuid enne seda on rõhk ja fookus kangelasel, samas siin ollakse lähedal võrdsetele peategelastele, sest nende saatused on seotud ja tegutsetakse koos või vaheldumisi. Mitmed Tarvastu kihelkonnas talletatud teisendid eesti-setu segakeelsed ning ilmselt viimase mõjust tulenevalt ka suhteliselt pikad ja keerulised. Nii neis kui ka Suure-Jaani kihelkonnas üles täheldatud teisendites haarab neiu ohjad hiljemalt põgenemise-episoodiks. Samas Karksi, Tõstamaa ja Paistu kihelkondades talletatud variantides on neiu pigem otsustaja ja tegija ning haarab kiirelt kohe loosse sisenedes aktiivse rolli või on algusest peale peategelane (näiteks H IV 5, 203/18 (1) < Paistu või E 7, 6674/6 (3) < Tõstamaa).

Viljandimaa puhul tuleb esile naissoost jutustajate vähesus – kõigist tekstidest ainult viis. Kuigi meessoost jutustajaid on teadaolevalt sama hulk, tundub siiski tõenäolisem, et vanemad, jutustaja nimeta variandid on räägitud pigem meeste kui naiste poolt. Seega ka siin joonistub välja, kuidas mehed on jutustanud ka aktiivse kangelannaga lugusid ning pole neis pööranud rõhuasetust kangelasele.

Lääne maakonnast on pärit kolm teisendit, millest ühes esineb ainult põgenemise-motiiv ja kuna sellele eelneb jututüüp «Kuningatütar klaasmäel», on tegemist selgelt kangelase looga, kes enda armastatut loo vältel päästab, isegi kui kangelannast on põgenemisel abi. Kahes teises on rõhk kangelannal, kes tegutseb ise ja juhatab kangelast, seega nendest variantides liigub taas poole süžee pealt fookus kangelaselt kangelannale.

Võrumaa on selgelt kõige teisendi-rohkem – seal on üles kirjutatud ja Eesti Rahvaluule Arhiivi saadetud 138 varianti, mis moodustab natuke enam kui poole kõikidest teisenditest. Suuremal osal on arhiivis märgitud üldisemaks kohaviiteks Setu(maa), aga esineb variante ka Vastseliina kihelkonnast ja Võrust. Ühelt poolt on teisendite rohkus seotud kindlasti seal kandis läbi viidud kogumisretkede arvukusega ja samuti asjaoluga, et kirjatööde eest maksti alguses nii raha kui anti alkoholi ja maiustusi ning hiljem maksti raha lehekülje pikkuse eest. Vaadates teisendite rohkust võrreldes teistes

piirkondades kogutuga, tundub ka tõepärane väita, et seal oli jututüüp kogumiste ajal populaarsem kui mujal. Kuna teisendeid on palju siis tundub loogilisem neid analüüsida võttes arvesse ka aega, millal need üles märgitud on, ehk siis vaadelda neid periooditi.

19. sajandi lõpust on korpuses kuus varianti, millest esimene on üles kirjutatud aastal 1887 ja viimane 1899 ning pärinevad need nii Setumaalt kui Vastseliina kihelkonnast. Kõik lood on pikad ja keerulised, sisaldades endas palju detaile ja kirjeldusi, aga oluliselt vähem kordusi, kui hilisemates Setumaal üles kirjutatud lugudes. Variandid jagunevad kaheks, viimases kolmes on esil jututüübist ATU 313 ainult põgenemise motiiv ning sealjuures jääb kangelanna loo terviklikkuse seisukohalt tagaplaanile. Esimeses kolmes on aga jututüübile ATU 313 kõik iseloomulikud motiivid lahti jutustatud ning neis on kangelannal väga aktiivne roll, tema sooritab või tema tegevuse kirjeldusele pannakse enim rõhku. Kangelane ja kangelanna sooritavad ülesandeid ka koos, töötades ühtselt ja üksteist toetades (näiteks H I 6, 253/8 (6) < Vastseliina).

Üldist ajalist plaani arvesse võttes tuleb siin esimest korda esile, kuidas põrgust varastatud siidikera avab põgenedes selle sama kivi taga asuva salaukse, mis kaudu põrgusse jõuti (H I 6, 687/703 (27) < Vastseliina). Oma bakalaureusetöö raames analüüsisin erinevaid muinasjutte, milles peategelane sattus põrgusse ja sealt hiljem põgenes. Nende puhul ilmnes, et põgenemisel pole tee tavaliselt oluline, tegelased ei liigu alguses põrgusse ja hiljem sealt põgenedes sama telge mööda, rääkimata konkreetset samast teerajast. (Roosnupp 2009: 23–25) Sama tagasitee põgenemisel võib olla omane ainult sellele jututüübile või ka siis ainult vanematele tekstidele. On võimalik, et pikemad ja keerulisemad tekstid on rohkem läbimõeldud ning neis üritatakse hoida ühtset loogikat terve loo vältel, samas kui sellised nüansid on aja vältel lugudest kadunud ning hiljem ei pööratud enam erilist tähelepanu sellele, kust täpselt alguses mindi ja hiljem põgeneti.

20. sajandi esimeses kahes kümnendis on üles kirjutatud ja arhiivi saadetud viisteist erinevat teisendit. Selles kogumis on märkimisväärselt palju venna ja õe lugusid, üks läheb teist päästma või satuvad lapsed koos põrgusse (näiteks H III 30, 785/96 (9) < Vastseliina). Siin on üldises ajateljes esimest korda esil, kuidas teisendites, kus peamisteks tegelasteks on vend ja õde (või ka mõlemad samast soost lapsed), on nende koostöö sujuvam ning nende panus võrdsem. Nende tegevust kujutatakse koostööna ja

harilikult ei domineeri kumbki teise üle. Põhjuseid on ilmselt erinevaid, aga kõige tõenäolisem on mõjutatus teistest jututüüpidest. Tavaliselt õe ja venna lugudes, milles mõlemad on positiivsed tegelased, on nad samuti kaas-tegijad, koos aktiivsed peategelased (näiteks ATU 327A). Teine, eelmisest tulenev, põhjus on ka kindlasti romantiliste sidemete puudumises. Nendes lugudes ei otsi noormees endale naist ja kangelanna endale meest, vaid tegemist on kahe ellu jääda sooviva lapsega. Siin on loomulikult erandiks jätkumine jututüübiga «Reeturlik õde», kus õest saab negatiivne tegelane ja vend muutub kangelaseks. Sellest aga koorub välja veel üks põnev erinevus – nimelt variantides, kus peategelasteks on võrdsed õde ja vend, on rõhuasetus sageli nende noorusel, samas kui jututüübiga «Reeturlik õde» jätkuvatel muinasjuttudel ja ülejäänutel, romantiliste vihjetega teisendites, on selgelt tegemist siiski suguküpsete täiskasvanutega, kes on valmis leidma endale partnereid.

Selle kogumi variantides, erinevalt 20. sajandi keskel kirja pandud teisenditest, pole märgata veel erilisi mõjutusi kirjandusest või jutustamisest raha teenimise eesmärgil. Variandid on küll jätkuvalt pikad, detailsed ja kontamineerunud, aga puuduvad üleliigsed kordused ning selged vihjed kirjandusele. Nendes variantides, kus tegemist on kangelase ja kangelanna, mitte õe-vennaga, on rollid tavaliselt üsna kindlalt jagunenud. Pikkade kontamineerunud lugude puhul on alguses aktiivseks peategelaseks noormees, aga neiuuga teises ilmas kohtudes rollid vahetuvad ning peategelaseks saab neiu, kes hakkab tegutsema ja loo edasist kulgu juhtima. Erandiks on mõned üksikud variandid, kus peategelaseks on algusest peale kangelanna ja positiivset meessoost tegelast polegi (näiteks H II 73, 155/9 (23) < Vastseliina) või vastupidi, tegelased on kõik mehed ja positiivseid kangelannasid pole (näiteks H II 69, 695/710 (15) < Setumaa). Esinevad ka mõned sootuks eripärased teisendid, milles põgenetakse näiteks isa eest tavamaailmas ja üleloomulikku polegi (H II 63, 298/13 (36) < Setumaa) või on algusest peale peategelasi oluliselt rohkem kui tavapäraselt (H II 63, 258/69 (33) < Setumaa).

1920ndatel kirjutati Setumaal üles samuti viisteist erinevat teisendit. Peaaegu kõigis lugudes on aktiivne kangelanna, kes teeb ise või suunab kangelast tegutsema. Sel viisil on tähelepanu sellele, mis neiu selgitab ning noormehe puhul pelgalt nenditakse, et tegi nii, kuidas öeldi (näiteks S 685/93 (9) < Setumaa). Variandid lõppevad peaaegu alati abieluga, välja arvatud kolmel juhul kui tegelasteks on vend ja õde, millest ühes teisendis on veli negatiivseks tegelaseks, kelle eest kangelanna põgeneb (E 51832/3 (7)

< Setumaa, Petseri). Kõik jutud on pikad ja detailsed, peale ühe, 1928. aastal üles kirjutatud teisendi, milles on ainult ära tundmise episood ning kus tegelased ei joonistugi lõpuni välja (ERA II 21, 110/2 (12) < Setumaa).

1930ndad olid selgelt Setumaal kõige populaarsem kogumisperiood, selles vahemikus koguti kokku 87 teisendit, millest mitmed on samade jutustajate poolt esitatud ning selgelt on selles kogumis esil naiste poolt esitatud muinasjutud, kokku 52 varianti. Enim on jutustanud Maria Kütte, kokku on temalt pärit kaheksateist erinevat teisendit.

Maria Kütte sündis 1862. aastal Varesmäe külas, koolis ta peaaegu ei käinudki, kuid omandas suurel hulgal rahvalaule ja võis selles osas peagi ka teisi õpetada. Kuuteist aastaselt Kütte abiellu ja kolis Võporsova külla ning hiljem, kui esimene mees suri, abiellus uuesti ja kolis Võõpsu külla, kus elas suurema osa oma elust. (Kalkun, Aabrams 2014: 35). Arvatavasti on Maria Kütte lugude pikkus, keerukus, detailsus ja mitmekülgusest seotud ka sellega, et ta vahetas elukohti ning seetõttu tõenäoliselt kuulis ja laulis rohkem erinevaid lugusid eri variantidest. Peaaegu kõik siin käsitletavad teisendid on kontamineerunud teiste jututüüpidega ning mõnes loos on ainult üksikud episoodid jututüübist ATU 313 (S 25661/80; 25727/36 (5,11) < Setumaa). Nendes juttudes, kus on kõik iseloomulikud motiivid ning ning variandi algusesse ei ole liidetud mõnd teist jututüüpi, on peategelaseks kangelanna, kes juhib muinasjutu kulgu ja tegutseb aktiivselt, näiteks 1930. aastal üles kirjutatud teisendis: *Sõsar sai suurtõ mõtsa vällä ja timä nägi oosõ otsa mann suurt tammõ. Timä ronõ tammõ otsa üles ja nakas laulma. «Tamm ülene ja taivas alanõ!»* (S 120, 16859/94 (1) < Setumaa).

Kütte muinasjutud, mis on liitunud, eriti nii alguses kui ka lõpus, teiste jututüüpidega, jätavad kangelanna pigem varju ning ta aktiveerub ainult põgenemise episoodiks, jäädes ülejäänud loo vältel taustale (näiteks S 28716/64 (13) < Setumaa). Kütte lugude puhul tuleb ka esile, et talle on ilmselt südamelähedane olnud episood võtmekimbu pillamisest, sest seda on ta mitmesse juttu sisse põiminud (näiteks S 139, 19554/607 (4) < Setu ja S 37288/319 (6) < Setumaa). Lisaks on tal ka kaks teistest sootuks erinevat muinasjuttu, kus kangelanna puudub ja kangelasel aitab põrgust põgeneda kas teine poiss (S 41218/37 (1) < Setumaa) või vanameheke (S 46232/50 (7) < Setumaa). Need kaks on ülesjäänud variantidest ka lühemad ja sisaldavad oluliselt vähem detaile.

Üldiselt iseloomustab kõiki sel perioodil üles kirjutatud lugusid nende pikkus, keerukus, detailsus ja sageli esinevad kordused – ühelt poolt selged märgid sellest, et kuna maksti teksti pikkuse eest, venitati ka lugu tõenäoliselt pikemaks kui see loomulikult rääkides oleks olnud. Teiselt poolt võib uskuda, et tekstide pikkus ja keerukus on ka lihtsalt setu jutustajatele iseloomulik. Ka selles kogumis on palju õe ja venna lugusid, nende hulgas ka proportsionaalselt rohkem neid, mis kuuluvad jututüübi ATU 313E* alla, kus õde põgeneb teda endaga laulatada tahtva venna eest, milles peategelane on kangelanna ning kangelane puudub sootuks.

Nendele lugudele on ka omane lõpp pulmadega, mis toimub pea igas teisendis, kui just tegelasteks pole õde ja vend. Esineb ka unustatud pruudi episood, kuid need on selges vähemuses tekstidega, kus lihtsalt õnnelike pulmadega lõppemist nenditakse. Sel perioodil kogutud tekstides esineb ka teistest proportsionaalselt rohkem lugusid, milles on sees alguses lindudeks moondunud neidude pesemine (jututüüp ATU 400) ja alati sellele hiljem järgnev teiste hulgast kangelanna ära tundmise episood.

Kuna selles kogumis on tekse palju, esineb siin ka erandlikke süžeepöördeid ja isegi terveid tekste. Näiteks Selma Kutti poolt jutustatud loos on negatiivseks tegelaseks tonდიemand, kes ajab põgenevat paari ka ise taga (ERA II 115, 89/98 (1) < Urvaste). Siin on samuti mõned üksikud teisendid, milles kangelanna küll õpetab põgenema, aga ise kaasa ei lähe (RKM II 80, 358/9 (1) < Setumaa); variandid, kus mitu tüdrukut põgeneb kuradi eest ema juurde tagasi (S 56772/81 (14) < Setumaa) ning mõned väga lühikesed teksid, milles on esitatud ainult üks või kaks episoodi ning mis ei moodusta terviklikku muinasjuttu (ERA II 174, 154/6 (16) < Setumaa). Kuna poolikuid või väga eripäraste süžee-pööretega lugusid on, arvestades sel perioodil kogutud lugude rohkust, siiski pigem vähe, võib arvata, et jututüüp oli kaasajal populaarne või vähemalt väga tuntud just oma suhteliselt klassikalises vormis.

Kangelanna aktiivsus on pikkade ja mitmest jututüübist koosnevate lugude puhul mitmetahuline. Materjali analüüsides torkab silma, et jututüübid on sageli liidetud kokku suhteliselt tervete servadega, ehk siis ühe lõpule järgneb teine niimoodi, et neid pole liialt omavahel kokku sulatatud. See toob omakorda kaasa selle, et erinevas jututüübis on ka erinev aktiivne peategelane. Kuna suurem osa liitunud tüüpe on maskuliinsed, siis valdavas osas on ka peategelaseks kangelane, kes liigub ühest jututüübist teise. Jõudes

aga tüübini ATU 313 loovutab ta oma aktiivsuse pea igal juhul kangelannale, kes haarab ohjad enda kätte. Tema aktiivsuse kestvus oleneb aga järgvast jututüübist, juhul kui see puudub, lõppeb muinasjutt aktiivse kangelannaga.

1940ndateks oli kogumine Setumaal peaaegu vaibunud ja jututüübist ATU 313 on sel perioodil Eesti Rahvaluule Arhiivi talletatud kõigest viis varianti. Nende puhul on raske välja tuua konkreetseid ühiseid jooni nii iga teksti eripärade kui ka teisendite vähesuse tõttu. Saab vaid osutada, kuidas viiest loost neljas on aktiivseks tegutsejaks kangelanna, kes lisaks aktiivsele õpetamisele ka tegutseb ise (näiteks ERA II 296, 470/82 (5) < Setumaa). Selles variandis, kus kangelanna on pigem passiivne, on ka välja jäänud ülesannete episood, milles neiu tavaliselt aktiveerub, seega puudub teisendis ka nõ kangelanna tavapärase võimalus ohje enda kätte võtta (ERA II 301, 260/4 (110) < Setumaa).

Võrreldes teistest piirkondadest kogutud tekstidega on nende puhul tegemist jätkuvalt suhteliselt pikkade ja detailirohkete variantidega, küll aga puuduvad neis eelmisele perioodile omased liigsed kordused ja venitamised. Seega võib eeldada, et 20. sajandi keskpaigaks oli teksti pikkuselt maksmine lõpetatud ning lugusid räägiti kogujate nende loomulikumas vormis.

Viimasena, 20. sajandi teisel poolel on arhiivi talletatud seitse teisendit ja 21. sajandi alguses kaks varianti. Ka nende puhul on raske leida otseseid ühiseid nimetajaid, mis tunduks olevat tingitud ühistest teguritest (aeg või koht). Kuna need üheksa teisendit on kogutud nii pika aja vältel, on nad üsna eripärased nii struktuurilt kui olemuslikult üldiselt. Näiteks kahe viimase teksti puhul on aru saada, et need on üles kirjutatud hiljem, lindilt. Seetõttu on neis sees ka kõik sõnad ja kordused, mis varasemal ajal üleskirjutaja nõ välja toimetas. 20. sajandi keskel üles kirjutatud variantidest kaks on fragmendid ja üks väga lühike, sisaldades endas ainult põgenemise motiivi (RKM II 100, 475/7 (47) < Setumaa). Ülejäänud neli on samas samuti setu lugudele iseloomulikult pikad ja detailsed, kontamineerunud erinevate jututüüpidega. Neljast kolmes on tegemist domineeriva kangelannaga vähemalt alates põrgust, nii et see tundub setu variantidele vägagi iseloomulik olevat.

2.3.1 Kokkuvõte piirkondlikest eripäradest

Jututüüp ATU 313 on olnud selgelt populaarsem Lõuna-Eestis, kust on kogutud kõvasti üle poolte tekstidest, seega saab konkreetseid piirkondlikke eripärasid ka ainult nendest paikadest järeldada. Ülejäänud maakondadest on kogutud teisendeid umbes kümne ringis ning suhteliselt pika aja vältel, mistõttu võivad nii sarnasused kui erinevused olla pigem juhuslikud kui näidata konkreetseid kohalikke tendentse. Seega rõhutan siin üle Lõuna-Eestist enim kogutud maakondadest välja tulevad iseärasused.

- Pärnumaalt on pärit kakskümmend kolm teisendit, millest suurem osa pärineb 19. sajandi lõpust või on varasema teksti puhul aastaarv teadmata.
 - Teisendid jagunevad laias laastus kaheks: enamikes muinasjuttudes on aktiivne kangelanna ning vähemuses on variandid, milles kangelanna puudub sootuks ning kangelast abistab mõni teine tegelane.
- Viljandimaalt on üles kirjutatud kakskümmend kaks erinevat teisendit, mis on suhteliselt pikad ja detailsed. Tavaliselt on neiu aktiivseks tegutsejaks vähemalt põrgus toimuvates episoodides kui mitte juba algusest peale.
- Võrumaalt on üles kirjutatud selgelt kõige rohkem teisendeid – kokku on korpuses sealt 138 varianti.
 - Muinasjutud on pikad, keerulised, detailsed ja sisaldavad sageli kordusi.
 - 19. sajandi lõpust on pärit 6 varianti, detailsed ja kirjeldavad, aga ei sisalda palju kordusi. Kangelanna on pooltel juhtudel väga aktiivne, tema sooritab või tema tegevusele pannakse enim rõhku, teisel poolel juhtudel samas aktiveerub alles põgenemisel.
 - 20. sajandi kahest esimesest kümnendist on korpuses saadetud viisteist teisendit, mille seas on märkimisväärselt palju õe ja venna lugusid, milles üks läheb teist päästma või satuvad lapsed koos põrgusse. Nende tegevust kujutatakse koostööna ning peategelaste panus on suhteliselt võrdne.

- Loomulikuks erandiks siinkohal lood, mis jätkuvad jutuga «Reeturlik õde».
- Ilmneb, kuidas koostöös tegutsevate õe-venna puhul kujutatakse pigem lapsi, aga kui lugu jätkub tüübiga «Reeturlik õde», on kujutatud pigem suguküpsed noori.
- Pikkades liitunud lugudes on alguses peategelaseks kangelane, kes loovutab oma tegutseja rolli kangelannaga kohtudes talle.
- 1920ndatel kirjutati samuti üles 15 teisendit ning pea kõigis neis on aktiivne tegutseja kangelanna, kes teeb või on rõhk tema õpetussõnadel.
 - Kõik variandid peale kolme, õe ja venna muinasjutu, lõpevad abieluga.
- 1930ndatel koguti Setumaalt kokku 87 varianti, millest 52 on jutustatud naiste poolt.
 - Selle tüübi tekste on korpuses kõige rohkem jutustaja Maria Küttelt. Tema lood on ka pikad, keerulised ja kirjeldavate detailiga, palju esineb liitumise teiste tüüpidega. Harilikult on liitunud lugude puhul kangelanna aktiivne alates põrgust, mitte terve terve jutu vältel.
 - Jätakuvalt pikad ja keerulised, sisaldavad palju korduseid. Esineb rohkelt õe ja venna teisendeid ja võrreldes teistega tekstikogumitega on proportsionaalselt rohkem ka tüüpi ATU 313E* kuuluvaid.
 - Lõppevad pea alati pulmadega, esineb ka unustatud pruudi episood, aga pigem vähe.
- 1940ndateks on muinasjuttude intensiivne kogumine vähenenud ja kokku on ERAsse talletatud kõigest viis lugu, millest neljas on aktiivseks tegutsejaks kangelanna.
- 20.sajandi teises pooles ja 21. sajandi alguses on kogutud kokku seitse teisendit, mis on kõik eripärased nii struktuurilt kui üldiselt olemuselt.

2.4 Jututüübi ATU 313 liitumised

Nagu ka eespool mitmel juhul mainitud, on jututüübile «Imeline põgenemine» iseloomulik liituda palju ja erinevate jututüüpidega. Seega on tarvilik vaadelda neid ka kontamineerumisi arvesse võttes. Ainult jututüüpi ATU 313 kuuluvaid tekste on natuke alla poole kogu korpusest.

Päris mitut liitunud tüüpi esineb ainult ühe käe sõrmedel loetavatel juhtudel, tavaliselt on need teisendid kogutud ka samal ajal ja samast kohast, mis tundub viitavat, et selline versioon muinasjutust oli parasjagu mitmele inimesele teada või on teine jututüüp olnud mingil põhjusel sümpaatne konkreetsele jutustajale, kellelt on kogutud mitu teisendit. Näiteks Marie Kütte variantides on mitmel juhul liidetud juurde ATU tüübikataloogis mitte esinev jututüüp Ee 722* «Marjakobar». Ei saa märkimata jätta, et jututüüp võib olnud olla mingitel põhjustel ka südamelähedane kogujale, kes pärimust kogudest just üht või teist jututüüpi on küsinud või palunud jutustada.

Pikemat tähelepanu pööran ma siinkohal jututüüpidele, mis on liitunud tüübiga ATU 313 vähemalt kümnel juhul. Algusesse on kõige sagedamini liitunud loomamuinasjutt ATU 222B «Hiir ja varblane» ning imemuinasjutt ATU 537 «Lend tänuliku linnu seljas». Mõlemad on kontamineerunud jututüübiga ATU 313 kaheteistkümnel juhul ja ainult ATU 537 esineb neljateistkümne teisendi alguses. Eesti imemuinasjuttude antoloogias on selgitatud, kuidas sellisel kujul liitunud tekste on mõjutanud kaks trükiversiooni – J. Kunderi «Rüütli poeg» ja M. J. Eiseni «Vanaisa karbikene» (EMj I: 2 2014: 644).

Kui vaadata nendes teisendites kangelanna aktiivsust, siis ilmneb, et mida pikemad on eelnevad jututüübid, st mida kauem võtab tegelastele põrgusse jõudmine aega, seda hiljem kangelanna aktiivseks tegutsejaks hakkab. Ühelt poolt on põhjus selgelt tehniline, mida pikem liitunud teisend alguses on, sest hiljem jõutakse tüübi «Imeline põgenemine» episoodideni. Teiselt poolt tundub aga tegemist olevat ka mingit sorti psühholoogilise jutuloogikaga. Kui ette liitunud jututüüpi või mitut esitatakse väga pikalt, siis kangelane domineerib muinasjutus väga pikalt, mistõttu tundub kangelannal olevat keerulisem seda rolli temalt üle võtta. Seega haarab kangelanna mitmel juhul aktiivse rolli alles põgenemisel, aga sagedamini umbes kolmandaks ülesandeks. Selgeks

erandiks on siin need teisendid, kus jututüübi ATU 313 alguses esineb episood kangelanna ja kuradi tütarde lindudeks moondumisest ning suplemisest – nendes on kangelanna aktiivne kohe kangelase põrgusse jõudmisest (näiteks ERA II 115, 89/98 (1) < Urvaste).

Kahekümne viiel juhul on jututüüp ATU 313 segunenud tüübiga ATU 400 «Mees kadunud naist otsimas». Eesti imemuinasjuttude antoloogias on välja toodud, kuidas viimane neist on eriliselt liitumisaldis, 87st teisendist on viis iseseisvat. Juhitakse ka tähelepanu asjaolule, et kontamineerunud juhtudel on sageli säilinud ainult motiiv, kus poiss varastab imeliste suplejate riided. (EMj I:2 2014: 553–554) Kõikidele tüübiga ATU 313 liitunud teisenditele on iseloomulik aktiivne kangelanna, kes teeb ise või on õpetab üksikasjalikult (näiteks H II 34, 428/31 (2) < Viru-Nigula). Tõenäoliselt tänu tüübiga ATU 400 liitumisele ei ole ükski variant õe ja venna lugu ning pea kõik lõppevad abieluga. Huvitav on ka naissoost jutustajate vähesus–kokku ainult seitse teisendit.

Liitunud jututüübi ATU 313 + ATU 400 puhul ei ole kindlasti tegemist sõna otseses mõttes liitumisega, kus jututüübid esitatakse üksteise järel, mis on muidu tüübile ATU 313 juurde liitunud jututüüpide puhul pigem tavapärane. Muinasjutud on omavahel segunenud ja tundub, et sealjuures on «Imeline põgenemine» dominantsem, sest nagu ka antoloogias välja toodud, sageli on jutust «Mees kadunud naist otsimas» alles ainult üks motiiv, mis on sobitunud tüüpi ATU 313, toetades selle kulgemist. Ilmneb ka huvitav korrelatsioon – kui alguses esineb motiiv poisist, kes varastab imeliste suplejate riided, siis hiljem esineb kindlasti ka motiiv, kus kangelane peab ära tundma oma armastatu. Narratiiviloo­gika seisukohalt on selline järjepidevus eripärane, sest üldiselt sellisest jutuloogikast alati kinni ei peeta, näiteks saadakse põrgust välja teist teed kaudu, kui sinna mindi ning sageli jäävad osad episoodid poolikuks.

Jututüübi ATU 313 lõppu liitub kõige sagedamini jututüüp ATU 315 «Reeturlik õde» – kokku on talletatud üksteist teisendit. Mõnel juhul algab liituv muinasjutt kohe põrgus ja neis lugudes põgeneb kangelane üksinda, negatiivseks muutunud õe ja kuradi eest (näiteks H II 29, 400/9 (1) < Tartu-Maarja), samas tavaliselt algab jututüüp «Reeturlik õde» peale põrgust põgenemist, mille puhul on kangelanna kuni negatiivseks tegelaseks muutumiseni aktiivne peategelane. Nendes variantides tuleb aga hästi esile, kuidas

kangelanna on alguses küll olemuselt positiivne ja aktiivne tegija, aga ometi kujutatakse teda negatiivsemalt kui ülejäänud teisendites. Näiteks kujutatakse õde juba algusest peale venda tegudele ässitamas (S 95041/53 (2) < Setumaa).

Kaheteistkümnel juhul on tüüp ATU 313 segunenud jututüübiga ATU 327A «Hans ja Grete». Nendele variantidele on iseloomulik peategelaste võrdne aktiivsus ja loo suunamine. Alati pole isegi märgitud, et tegemist on õe ja vennaga, vaid kasutatakse sõna *lapsed* (ERA II 242, 544/50 (13) < Sangaste). Ka need kaks jututüüpi on omavahel kokku põimunud, mitte ei ole tegemist üksteisele järgnevate lugudega ning ka siin võib märgata pigem tüübi ATU 313 domineerimist ning muinasjutust «Hans ja Grete» on võetud vaid mõned elemendid. Seega kontamineerunud muinasjutu ATU 313 + ATU 327A süžees vahelduvad jututüüpidele iseloomulikud episoodid loomulikult ja loovad terviku.

Kokkuvõttes ilmneb, et juhul kui teisendites on liitunud mitu erinevat jututüüpi, siis peategelane vahetub sageli vastavalt konkreetse tüübi loogikale. Seda peamiselt juhul, kui kontamineerumine on toimunud nii, et jututüübid esitatakse pigem üksteise järel ja nende elemendid pole segunenud niivõrd segunenud kuivõrd kokku liidetud. Näiteks Jõelähtme kihelkonnas üles kirjutatud jututüübis algab narratiiv jututüübiga ATU 500 «Abistaja nimi», kus peategelaseks on naine, kes peab ära arvama vanakurja nime, et oma laps endale jätta. See sama laps, poeg, kasvab suureks ning lugu jätkub jututüübiga ATU 313, mis on siis kohati segunenud jututüübiga ATU 1150 «Püha Jüri kutsikad» (H I 4, 93/5 (5) < Jõelähtme). Seega jututüübi ATU 313 episoodides saab aktiivseks tegutsejaks kangelanna, aga muinasjuttu ümbritsevad teised jututüübid mõjutavad nii seda, kui kiiresti neiu ohjad enda kätte haarab kui ka seda, mil määral ta seda kangelasega jagama jääb.

2.5 Liitumisteta jututüüp ATU 313

Juhul kui jututüübile ATU 313 pole ette liitunud ühtegi teist tüüpi, siis on kohe või saab esimesel võimalus pörgus aktiivseks tegutsejaks kangelanna. Kuigi on märgata, et

aktiivne tegutsemine on kahtlemata seotud otsese vajadusega. Iseenesest pole selles midagi uudset, imemuinasjuttudes hakkab kangelane sageli tegutsema alles siis loo kulgemine selleks sobiva võimaluse annab või muud valikud enam pole (vt nt Lüthi). Kangelannade kohta on väidetud, et nad ei otsi ise seiklusi ega sõida abikaasat otsides ringi. Kui nad mingil põhjusel peavad kodust lahkuma, siis viimases hädas ning lootuses saada tagasi oma koht truu abikaasa ja emana (vt nt Dégh 2003: 26).

Seega võtavad mehed justkui ise kodust lahkudes aktiivse rolli, mida naised ei tee. Jututüübi ATU 313 puhul sellist eristust teha ei saa. Esiteks ei lahku tavaliselt ka mehed selles jututüübis aktiivse valiku tulemusena kodust (välja arvatud variandid, kus vend läheb oma õde põrgust päästma või noormees tema asemel põrgu saadetud neitut). Teiseks algab aktiivne (või passiivne) tegevus hakkab üldiselt põrgus, kus peategelastel on võrdsed võimalused mõlemaks, enne seda on tegemist nõ pika sissejuhatava osaga. Jututüüpi «Imeline põgenemine» võiks mõnes mõttes muidugi interpreteerida kangelanna soovina koju tagasi jõuda, kuna enamikes teisendites pole põrgusse minemine tema aktiivne valik ja ta aktiivselt soovib sealt põgeneda. Selle vastu räägib aga asjaolu, et kangelanna tegelikult ei proovi enamikes variantides koju tagasi minna, pigem üritab ta liikuda edasi. Seega minu meelest ei tuleks jututüüpi ATU 313 tõlgendada kui naise soovi turvalisse kodusadamasse tagasi jõuda, vaid tegemist on niu iseseisvumise ja suureks kasvamisega, kus kangelanna liigub vastupidi, kodust välja maailma.

On märkimisväärne, kuidas ühe peategelasega variantides on eristatav jutuloogika selgelt esil. Kui peategelane on alguses mees, siis naine eksisteerib peaaegu alati teisendis ja aitab vähemalt põgenemisel, kuid tavaliselt saab aktiivseks hiljemalt kolmandaks episoodiks. Kui aga peategelaseks on algusest peale naine, siis meest sageli pole loos üldse või kui on siis täiesti kõrvaline ja mitte niivõrd kaaslane kui abiline. Kuigi kangelannade eesmärgina kujutatakse tavaliselt abiellumist (nt Dégh 2003), siis sellistes teisendites ei kehti see kindlasti ning pigem kinnitavad need teooriat muinasjutust kui peegeldusest iseseisvaks saamisest.

See episood, milles kangelane peab kangelanna teiste moondunud neiude seast ära tunduma, on samuti väga kõnekas. Noormees peab küll iseseisvalt valimisega hakkama saama, aga alati õpetab kangelanna talle eelnevalt, kuidas teda ära tunda ning jäetakse

mulje, et kangelane ei saaks sellega iseseisvalt hakkama. Selle episoodi kaudu väljendatakse naiste puhul oluliseks peetud väärtusi – ilu ja erinevad majapidamisega seotud oskused. Jääb mulje, et ka kurat eeldab, et kui ta neid omadusi maha teeb, võiks poiss ümber mõelda ning targema ja parema valida. Igal korral poiss ainult naerab ja valib ikka selle õige ja siinkohal võiks mõelda, et näidatakse tema mitte huvipuudust selliste omaduste suhtes. Tegelikult on aga hoopis tõenäolisem, et kangelane lihtsalt eeldab kuradi valelikkust ja on oma kangelannna väärtustes kindel. Näiteks Tartus üles kirjutatud tekstis ütleb kurat kangelasele: *Mis sa sellest võttad si on ju nii rumal, et ta ei mõista sulle putrugi keeta.* (H II 29, 137/49 (1))

Jututüüp ATU 313 lõppeb küll üle pooltel juhtudel pulmadega, aga tavaliselt ei pöörata neile väga palju rõhku vaid tegemist on pigem nentimisega. Seega tundub, et loo rõhk ja kulminatsioon on põgenemise ja pääsemise juures, sealt edasine on muinasjutu kokku võtmine ja lõpusõnad. Siinkohal on loomulikuks erandiks need variandid, milles järgneb põgenemisele unustatud pruudi episood, milles kangelane eksib kangelanna nõuande vastu ja kangelanna peab seejärel aktiivselt oma mehe eest võitlema. Kangelanna saab oma soovi, kangelane tunneb ta ära ja kahetseb ning alles siis võivad toimuda õnnelikud pulmad üksteist väärivate kaasade vahel. Nende variantide rõhk on kindlasti suunatud pigem endale kaaslase leidmisele, mitte lihtsalt iseseisvumisele, kuigi ka sel juhul ei saa rääkida passiivsetest kangelannadest. Nemad teevad tegelikult kogu töö nii põrgus (omavad teadmist, kuidas pääseda) kui maa peal (enda meenutamine peiule), samal ajal kui kangelane paremal juhul teeb nagu kangelanna õpetab (põrgus) ja halvemal juhul teeb asju hullemaks (eksib neiu käskude vastu).

Esinevad ka mõned lõppu kirjeldavad episoodid, milles pole unustatud pruudi episoodi. Näiteks väga näitlik on Toris üles kirjutatud teksti lõpp: *Õde sai varsti ühe rika mehele abi kaasaks ja naad elasivad kaua ja õnnelikult. Vend sai aga kuulsaks meheks ja tema suurdest tegudest räägiti kaua aega pääle ta surma.* (H II 21, 627/33 (8) < Tori) Siin on peegeldatud kõike seda, mida feministlik perspektiiv muinasjuttudele ette heidab – naise eesmärgiks ja karjääri tipphetkeks on saada mõne heal järjel mehe abikaasaks, samas kui mehe eesmärgiks on olla edukas ja ka kuulus. Küllap on siia sisse kirjutatud, et temagi leidis endale kaaslase, kuid kuna jutud lõppevad kangelaste karjääri tipphetkel, pole peetud vajalikuks seda eraldi rõhutada.

Kokkuvõte

Jututüüp ATU 313 «Imeline põgenemine» on imemuinasjutt noormehe ja neiu põgenemisest. Lugu sümboliseerib mõlema noore, eriti aga kangelanna, suureks kasvamist ning kodust välja – maailma – liikumisest. Töös olen analüüsinud Eesti Rahvaluule Arhiivi kogutud 270 varianti, võttes arvesse nii jutustaja kui koguja sugu, kogumisaega ja -piirkonda.

Analüüsitud lugudest ilmneb, et naissoost jutustajad kasutavad rohkem omadussõnu ja nad kirjeldavad nii tegelasi kui neid ümbritsevat detailsemalt. Naissoost jutustajate kangelannad on altimad võtma riske ja tegutsema, nad haaravad aktiivsuse üldiselt varem kui meessoost jutustajate kangelannad. See on kindlasti seotud ka asjaoluga, et meessoost jutustajad on vaadeldud materjalis selle süžee puhul sageli eelistanud liitunud jututüüpe, kus kangelannad saavadki hiljem aktiivseks.

Naissoost jutustajad on rääkinud rohkem jututüüpi ATU 313E* kuuluvaid lugusid, milles kangelanna põgeneb venna eest, samas kui meessoost jutustajad on rääkinud pea kõik jututüübiga 315 «Reeturlik õde» liitunud variandid. Meessoost jutustajate rõhk on sageli rohkem kangelastel. Nende kangelannad on küll samuti aktiivsed tegutsejad, aga keskendutakse rohkem naiste headele omadustele tulevaste abikaasadena või ka oma eesmärgi nimel kangelasega manipuleerivatena. Kogujate mõju tekstile tundub aga olevat kaudne, ei saa välja tuua selgeid eripärasid ei nais- ega meessoost kogujate puhul.

Teisendite analüüsis ilmneb, et jutustaja mõjutab selgelt aktiivse tegelase kujunemist. See, kelle tegevust jutustaja on rõhutanud, näib sageli ka aktiivse peategelasena. Näiteks kui otsekõnet on kasutatud kangelanna selgituste puhul ja hiljem nenditud, et kangelane läks ning tegi, on aktiivsena tajutav kangelanna. See kehtib loomulikult ka vastupidi – kui on nenditud, et kangelanna õpetas ja seejärel detailselt kirjeldatud, mida kangelane tegi, jääb esimene neist kuulaja/lugeja jaoks selgelt tahaplaanile. Juhul kui kirjeldatakse pikalt nii neiu õpetussõnu kui noormehe tegevust, tunduvad ka tegelased võrdsemad.

Kangelane ja kangelanna tegutsevad küll koos ja ühise eesmärgi nimel, kuid jututüübi ATU 313 episoodideks on aktiivsemaks ja olulisemaks tegelaseks viimane neist. Neiu omab teadmisi, kuidas kurat üle kavaldada ning põrgust välja saada. Ta küll vajab kohati

kangelast enda eest tegutsema, aga tema teab, mida tegema peab ja on seega mingis mõttes asendamat, samas kui kangelase asemel võiks teoorias olla ükskõik, kes. Juhul aga, kui jututüübi peategelastena on kujutatud õde ja venda, on ka nendevaheline dünaamika võrdsem ning üks ei hakka tavaliselt teise üle domineerima, kuigi ka neis teisendites on teadmised kangelannal, mitte neil mõlemal. Need variandid on aga tavaliselt segunenud ka jututüübiga ATU 327A «Hans ja Grete».

Analüüsides teisendeid piirkondlikult, tuleb välja, et järeldusi saab pigem teha Lõuna-Eesti kohta. Ülejäänud Eestist on kogutud variante liiga pika aja vältel ning liiga vähe, et leitud seosed oleksid kindlasti tõestatud, mitte pelgalt juhuslikud. Võru maakonnast, Setumaalt, on kogutud natuke alla poole kõikidest teisenditest, mis viitab jututüübi populaarsusele selles Eesti osas ning on seotud ka tõsiasjaga, et seal tehti jutusüžee ATU 313 tuntuse ajal enim kogumisretki. Setu variantidele on iseloomulik nende pikkus, keerukus ja detailsus, samuti sisaldavad just 1930ndatel kogutud teisendid palju kordusi ja kirjeldusi. Lõuna-Eesti teisendid lõppevad sageli pulmadega ning Põhja-Eestist tihedamini esineb ka unustatud pruudi episood. Siinkohal on loomulikuks erandiks õe ja venna variandid, milles lapsed saavad tavaliselt lihtsalt pääsena ja pikemat kirjeldust nende edasisest elust ei anta. Setumaal kogutud teisenditest on paljud räägitud naissoost jutustajate poolt, mis seletab osaliselt ka nende pikkust ja detailirohkust.

Jututüüp ATU 313 on pea pooltel juhtudel kontamineerunud mõne teise jututüübiga. Liitunud tüüpe on mitmeid ja väga erinevaid, paljud neist on kontamineerunud ainult mõne variandiga, mis tavaliselt on ka kogutud samast piirkonnast, samalt jutustajalt või sama koguja poolt. Enim on tüübiga «Imeline põgenemine» liitunud jututüüp ATU 537 «Lend imelise kotka seljas». Nende teisendite puhul saab esile tuua, kuidas kangelanna aktiivseks saamine oleneb tüübile ATU 313 eelneva jututüübi pikkusest – mida kauem võtab tegelasel põrgusse jõudmine aega, seda hiljem hakkab kangelanna aktiivselt tegutsema.

Jututüübiga ATU 313 on sageli liitunud ka tüüp ATU 400 «Mees kadunud naist otsimas». Nende teisendite puhul ilmneb, kuidas tegemist ei ole klassikalise tüübi ATU 313 liitumisega, milles jututüübid järgnevad üksteisele. Pigem on tegemist segunemisega ja tüüpide episoodid on esitatakse kordamööda läbisegi. Nii selle kui ka teiste sarnaselt segunenud tüüpide (näiteks ATU 327A) puhul näib, et jututüüp ATU 313

on selgelt dominantsem. Liitunud tüüpidest jäävad sageli alles ainult mõned motiivid ning osad, samas kui jututüübi «Imeline põgenemine» episoodid esitatakse terviklikult.

Kokkuvõttes ilmneb, et jututüübi ATU 313 kangelannad käituvad kohati samamoodi, nagu tavaliselt teevad seda meeskangelased. Nad on aktiivsed ja kindlameelsed, võtavad vajalikul hetkel otsustavaid samme, kasutavad oma mõistust ja kavalust, mitte oma ilu ning on igas mõttes aktiivsed tegutsejad. Sellegipoolest pole tegemist ümberpööratud maskuliinse süžee muinasjutuga, milles on esitatud rollid tagurpidi ning kangelanna kehastab kangelast (ja vastupidi). Jututüübi ATU 313 kangelannad on lisaks oma nõ maskuliinsetele omadustele ka naiselikud – rõhutatakse nende ilu, leebust ja sõbralikkust ning sealjuures ei kaotata ära kangelase positiivseid ning vajalikke omadusi (julgus, teotahe). Noored tegutsevad tavaliselt koos ning neil on üksteist tegelikult siiski vaja. Seega usun, et jututüüp ATU 313 on tõepoolest muinasjutt suureks saamisest ja kodust välja liikumisest.

Summary

Heroine in Tale type ATU 313 «Magic flight»

The aim of this thesis is to analyze and discuss the folktales belonging in the tale type ATU 313. Thesis is based on 270 tales of the collections of Estonian Folklore Archives. The main question is how the heroine is pictured in Estonian variants and how it can be interpreted. In order to analyze it, tales have been sorted by the gender of teller and the collector, time and region.

The teller can effect who the active character of the variant is. The one whose function is stressed seems more active and therefore more important. For example when direct speech is used to show what heroine is explaining and then it is only mentioned that hero went and did what he was told – the focus is on the heroine. Of course it works both ways and overall it is probably even more used to make hero seem more active. On the other hand the influence of the collectors gender does not seem to be reflecting in the tales.

It appears that the female tellers tend to use more adjectives and describe characters and surroundings in greater detail than male tellers. Tales with female tellers usually have stronger heroines, they take more risks and are overall more active, gentle and resolute. Male tellers tend to focus more on heroes and picture heroines as future wives or manipulating with the young man.

The heroine and hero work together and toward the common goal but still in the episodes of the tale type ATU 313 the first of the two is more active and important. The heroine has the knowledge and know-how to finish the tasks and escape whereas the hero is more like a muscle who is told what to do and basically could be any other young man. When the main characters are brother and sister then the activeness is divided more equally and teamwork goes more dynamically but still the heroine has all the knowledge and the hero does what sister tells him.

It seems that the heroines of the tale type ATU 313 act like heroes usually do – they take action and are focused on the goal, use their minds not beauty to get what they need and do what has to be done. Nonetheless it is not inverted fairytale of masculine plot where

heroine is the hero and vice versa. The heroines are still beautiful, gentle and friendly, whereas the heroes are also still brave and engaged. To conclude, Estonian variants of tale type ATU 313 can be interpreted as stories about two young people growing up and finding their way in the world.

Kirjandus

- Annist, August 1966. *Friedrich Reinhold Kreutzwaldi muinasjuttude algupära ja kunstiline laad*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Apo, Satu 1995. *The narrative world of Finnish fairy tales: structure, agency, and evaluation in Southwest Finnish folktales*. FF Communications, No. 256. Helsinki: Suomalainen tiedeakatemia.
- Apo, Satu 1986. *Ihmesadun rakenne. Juonien tyypit, pääjaksot ja henkilöasetelmat satakuntalaisessa kansansatuaineistossa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Arājs, Karlis; Medne, Alma 1977. *Latviešu pasaku tipu rādītājs*. Rīga: Zinātne.
- ATU = A. Aarne, S. Thompson, H.-J. Uther. *The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography. Based on the System of Antti Aarne and Stith Thompson*. Part I: Animal Tales, Tales of Magic, Religious Tales, and Realistic Tales, with an Introduction. (FF Communications 284). Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia, 2004.
- Bascom, William 1984. The Forms of Folklore: Prose Narratives. *Sacred Narrative, Readings in the Theory of Myth*. Ed. by Alan Dundes. Berkeley, Los Angeles, London, pp 5–29.
- Cardigos, Isabel 1996. *In and Out of Enchantment: Blood Symbolism and Gender in Portuguese Fairytales*. FF Communications No. 260. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica.
- Dégh, Linda 2003. Ilu, jõukus, võim. Naiste karjäärivõimalused rahvajuttudes, muinasjuttudes ja tänapäeva meedias. *Mäetagused*, No. 23, lk 9–55.
- EMj 1967 = *Eesti muinasjutud*. Koost. V. Mälk, I. Sarv ja R. Viidalepp. Tallinn: Eesti Raamat, 1967.
- EMj I-1 2009 = Järv, Risto; Kaasik, Mairi; Toomeos-Orglaan, Kärri (koost. ja toim).

- Eesti muinasjutud I:1 Imemuinasjutud*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus.
- EMj I-2 2014 = Järv, Risto; Kaasik, Mairi; Toomeos-Orglaan, Kärri (koost. ja toim.), Annom, Inge (toim.). *Eesti muinasjutud I:2 Imemuinasjutud*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus.
- Farish Kuykendahl, Leslee; Brian W. Sturm 2007. We Said Feminist Fairy Tales, Not Fractured Fairy Tales! The Construction of the Feminist Fairy Tale: Female Agency over Role Reversal. *Children and Libraries*. Vol. 5, No. 3. Pp 38–41.
- Grimm, Jacob ja Wilhelm 1993. *Muinasjutte II*. Tallinn: Odamees.
- Haase, Donald 2004. Feminist Fairy-Tale Scholarship. *Fairy Tales and Feminism. New Approaches*. Detroit: Wayne State University Press, pp 1–36.
- Hodne, Ornulf 1975. *The Types of the Nowwegian Folktale*. Oslo: Instituttet for sammenlignende kulturforskning.
- Holbek, Bengt 1987. *Interpretation of fairy tales: Danish folklore in a European perspective*. FF Communications No. 239. Helsinki: Suomalainen tiedekatemia.
- Järv, Risto 2001. Eesti imemuinasjuttude kangelaeste, jutustajate ja kogujate soost. – *Klaasmäel. Pro Folkloristica VIII*, lk 28–44.
- Järv, Risto 2003. Kas nimi rikub muinasjutu? – *Pärimus ja tõlgendus. Artikleid folkloristika ja etnoloogia teooria, meetodite ning uurimispraktika alalt*. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, lk 94–103.
- Järv, Risto 2004. Jaan Sandra isikupärased muinasjutud. – *Kahrukõrvaga Ivvan. Valimik setu ja Vastseliina muinasjutte Jaan Sandra kirjapanekutest*. Koost. ja toim. Paul Hagu, Risto Järv; TÜ eesti ja võrdleva rahvaluule õppetool, TÜ Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskus. Tartu: Tartu Ülikool, lk 276–287.
- Järv, Risto 2005. The Gender of the Heroes, Storytellers and Collectors of Estonian Fairy Tales. – *Folklore. Electronic Journal of Folklore*. Vol 29, pp. 45–60.
- Järv, Risto 2005. *Eesti muinasjuttude tekstid ja tekstuur. Arhiivikeskne vaatlus*.

(Dissertationes Folkloristicae Universitatis Tartuensis 7). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

- Kalkun, Andreas 2011. *Seto laul eesti folkloristika ajaloos. Lisandusi representatsiooniloole*. (Dissertationes folkloristicae Universitatis Tartuensis 18.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Kalkun, Andreas, Aabrams, Vahur (koost) 2014. *Seto naise elolaulu'. Antoloogia*. (Seto Kirävara 8.) Värska: Seto Instituut, Eesti Kirjandusmuuseum.
- Kalmre, Eda 1989. «Tuhkatriinu» (AT 510A) Eesti rahvatraditsioonis. *Paar sammukest eesti kirjanduse uurimise teed XII*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 137–145.
- Kreutzwald, Friedrich Reinhold 2006. *Eesti rahva ennemuistsed jutud*. Tallinn: Koolibri.
- Kulasalu, Kaisa 2010. *Uhkus ajab upakile: Kalamehe ja ta naise (ATU 555) soovidemaailm*. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool, võrdleva rahvaluule osakond.
- Laugaste, Eduard 1986. *Eesti rahvaluule*. Tallinn: Valgus.
- Laurimaa, Katri 2000. Võrdlevalt Satu Apo ja Bengt Holbeki imemuinasjutu teooriatest. – *Maa-alused. Pro folkloristica VII*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 25–32.
- Lepp, Evelin 2003. Muinasjutt jutustab: tütarlapsest sirgub naine. – *Teekond. Pro folkloristica X*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 111–118.
- Lundell, Turborg 1983. Folktale Heroines and the Type and Motif Indexes. – *Folklore*, vol. 94: ii, pp. 240–246.
- Lüthi, Max 1984. *The fairytale as art form and portrait of a man*. Bloomington: Indiana University Press.
- Metsvahi, Merili 2010. «Naine libahundiks» (AT 409) eesti jutupärimuses. – Keel ja Kirjandus, nr 8–9, lk 573–588.
- Moser-Rath, Elfriede 1987. Frau. *Enzyklopädie des Märchens. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung 5*. Berlin; New York: Walter de Gruyter, 100–137.

- Nenola, Aili 1986. Miessydäminen nainen. – *Naisnäkökulmia kulttuuriin*. Tietolipas 102. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Olrik, Axel 1992. *Principles for Oral Narrative Research*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
- Parsons, Linda T. 2004. Ella Evolving: Cinderella Stories and the Construction of Gender Appropriate Behavior. – *Children's Literature in Education*, Vol 35, No. 2, pp 135–154.
- Propp, Vladimir 2003. *Morphology of the Folktale*. Austin: University of Texas Press.
- Roth, Klaus 1999. Mann. – Rolf Wilhelm Brednich (Hrsg.). *Enzyklopädie des Märchens. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung* 9. Berlin; New York: Walter de Gruyter, 144–162.
- Rausmaa, Pirkko-Liisa 1988: *Suomalaiset kansansadut 1*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Roosnupp, Liis-Marii 2009. *Kurat ja põrgu imemuinasjuttudes*. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool, võrdleva rahvaluule osakond.
- Röhrich, Lutz 1991. *Folktales and Reality*. Bloomington: Indiana University Press.
- Toomeos-Orglaan, Kärri 2008. *Eesti jutupärimuse ja trükiste vastasmõjust imemuinasjuttudes*. Magistritöö. Tartu Ülikool, võrdleva rahvaluule osakond.
- Toomeos-Orglaan, Kärri 2013. *Gender stereotypes in Cindrella (ATU 510A) and the Princess on the glass mountain (ATU 530)*. – *JEF. Journal of Ethnology and Folkloristics*. Vol 7, No. 2, pp. 49–64.
- Vaz da Silva, Francisco 2000. *Bengt Holbek and the Study of Meanings in Fairy Tales*. Cultural Analysis 1, pp. 3–14.
- Vaz da Silva, Francisco 2014. *Fairy-tale symbolism*. The Cambridge Companion to Fairy Tales, pp. 97–116.

Töös viidatud arhiivitekstid Eesti Rahvaluule Arhiivis

E = M. J. Eiseni rahvaluulekogu

EKÜ = Eestimaa Kirjandusliku Ühingu rahvaluulekogu

ERM = Eesti Rahva Muuseumi rahvaluulekogu

ERA = Eesti Rahvaluule Arhiivi rahvaluulekogu

EKRK = Eesti kirjanduse ja rahvaluule kateedri kogu

EKS = Eesti Kirjanduse Seltsi rahvaluulekogu

EÜS = Eesti Üliõpilaste Seltsi rahvaluulekogu

H = Jakob Hurda rahvaluulekogu

KKI = Keele ja Kirjanduse Instituudi rahvaluule sektori rahvaluulekogu

RKM = Riikliku Kirjandusmuuseumi rahvaluulekogu

S = Samuel Sommeri setu folkloori kogu

E 2058/70 (61) < Risti khk, Nõva – Juhan Holts < Jaan Ersperg (1892) [ATU 313]

E 10093/127 (1) < Helme khk – Jaan Karu (1894) [ATU 313 + 315]

E 14389/94 (21) < Tõstamaa khk, Pootsi – Otto Schantz (1895) [vrd ATU 313 + vrd ATU 592]

E 15081/9 (2) < Mihkli khk, Koogna – Gustav Anniko (1895) [ATU 313 + vrd 537]

E 20430/46 (6) < Suure-Jaani khk – Jakob Weltmann < Mihkel Luts (1895) [ATU 313]

E 35273/81 < Tõstamaa khk – J. A. Bachson (1897) [ATU 313]

E 37845/53 < Tõstamaa khk – J. A. Bachson (1898) [ATU 313]

E 42151/7 (2) < Rakvere khk – Alfred Konstantin Kivi < Heinrich Truberg, 13 a (1901)

[vrd ATU 313 + 566]

E 49899/904 < Kose khk, Alavere – Gustaw Wilberg < Helene Kremm, ema jutustuse järele (1916) [ATU 313 + vrd ATU 403C]

E 51832/3 (7) < Setumaa, Petseri – Jaan Viires < Matr'o Viires, 40 a (1922) [ATU 313E*]

E 58697/710 (5) < Kose khk, Tuhala v, Oru k– Tõnu Wiedemann < Krõõt Lehtmets (1898) [vrd ATU 313 + ATU 303 + 300]

E 4247/52 (12) < Vaivara khk, Repniku – Miina Walge, Repniku kooli kasvandik (dateerimata, olet. 1890. aastatel) [ATU 313]

E 6674/6 (3) < Tõstamaa khk, Pootsi v – Otto Schantz (1893) [vrd ATU 313 + vrd ATU 710]

E 6548/60 (1) < Ambla khk, Tapa – J. Ekemann < Karel Hintzel (1893) [vrd ATU 313]

E 38356/8 (9) < Kadrina khk, Hõbeda v < Haljala khk, Haaspere – Alfred Konstantin Kivi < Aleksander Seemann (1899) [ATU 313 + 327A]

E 42028/42 (8) < Tarvastu khk, Vooru < Rõngu khk, Aakre – J. J. Kala < A. Läte, Aakre (1901) [ATU 313 + 222 + 537 + 400]

E 49904/11 < Kose khk, Alavere – Hilda Bomm < A. Niirmann; arhiivi saatnud Gustav Vilberg (Vilbaste) (1916) [ATU 313]

EKRK I 29, 564/9 (16) < Võnnu, Emajõe kolhoos < Koosa – Ingrid Sarv, Tiia Vitsur < Anna Kõiv, 74 a (snd Parts) (1960) [ATU 313A + ??]

EKRK I 40, 309/18 (1) < Maarja-Magdaleena, Kaiavere k, Jakobi t < Alatskivi – Kersti Kõivumägi, Imbi Varik < Aleksander Tuustik, 58 a, pärit Alatskivilt (1962) [ATU 313 + 537]

EKS 48iii 17/24 (1) < Palamuse khk, Kuremaa < Vastseliina khk – Hans Karro < Jaan Niggol (1908) [ATU 313]

EKS a, 12/5 < Jõhvi khk, Toila – Tõnu Wiedemann (dateerimata, olet. 1890. aastatel) [ATU 313 + 810]

EKÜ F 232a 1, 338/45 (275) < Kadrina khk – Arnold Friedrich Johann Knüpffer < Christian Jacob Glanström (dateerimata, enne 1825. a) [ATU 313]

ERM 147, 77/81 < Karula khk, Karula v, Konnumäe – W. Haas < Juhan Klasman, 67 a, snd Hauka talus (dateerimata, olet. 1920. aastatel) [ATU 313 + 1175]

ERA II 294, 125/30 (15) < Kaarma khk, Kaarma v, Hakjala k, Käänu t – Tiina Õunpuu < vanaemalt, 86 a (1941) [ATU 313]

ERA II 3, 342/9 (1) < Saarde khk, Kilingi – Eduard Johan Kase < Liisa Talts, snd 1867 (1928) [ATU 313 + 1141]

ERA II 21, 110/2 (12) < Setumaa, Värskä k – Paulopriit Voolaine < Luuskari perekond (1928) [vrd ATU 313]

ERA II 39, 134/47 (31) < Audru khk, Võlla v, Soomra k – Herbert Tampere < Mari Sutt, 55 a (1931) [ATU 313]

ERA II 109, 73/83 (15) < Lätimaa, Lutsi (Ludza) mk, Rundani v – Paulopriit Voolaine < Felicia Beinarovič, Jakobi t., 65 a, mustlane, jutustab vene keeles (1931) [ATU 313 + vrd ATU 400 + ATU 329]

ERA II 115, 89/98 (1) < Urvaste khk, Vana-Antsla v – Selma Kutti < Jaan Koemets, 77 a (1935) [ATU 313 + 537 + 400]

ERA II 120, 371/3 (5) < Järva-Jaani khk, Võhmuta v, Jalgsema k – Julius Aleksander Reepärg < Emilie Bergmann (1897, arhiivi 1936) [ATU 313 + 314 + 300]

ERA II 159, 699/705 (6) < Ridala khk, Sinalepa v, Ammuta k, Andruse saun < Tallinn – Enda Ennist < Jaan Kollikivi, snd 1866 (1937) [ATU 313 + 400 + 537]

ERA II 164, 560/2 (3) < Kihelkonna khk, Lümända v, Liiva k – Linda Köögardal < Tiina Pornsin, 78 a (1937) [ATU 313]

ERA II 174, 154/6 (16) < Setumaa, Järvesuu v, Jatsmani k – Mihkel Reinola, snd 1921 < Kullö Vanavarblane (1937) [vrd ATU 313]

ERA II 186, 472/8 (18) < Helme khk, Lõve v, Likate t < Urvaste khk, Tamme mõis – Lembit Tangsoo < Liis Illisson, 82 a (1936) [ATU 313]

ERA II 242, 544/50 (13) < Sangaste, Kuigatsi – Erna Raamat < Emma Sunts, 47 a; arhiivi saatnud Alleks Vallner (1939) [ATU 313 + 1141 + 327A]

ERA II 248, 270/82 (6) < Setumaa, Satserinna v, Grohhova k – Marie Kanarik < Peeter Kanarik, 43 a, koguja isa; arhiivi saatnud Nikolai Oras (1939) [ATU 313 + 315]

ERA II 257, 729/45 (117) < Torma khk, Avinurme v, Jõemetsa k – Mihkel Sild < Mihkel Jalak, käsitööline ja põllupidaja, 67 a (1939) [ATU 313]

ERA II 268, 406/14 (2) < Jõhvi, Kohtla v, Kohtla k – Endel Mets < Mariie Vihmann, 80 a (1939) [vrd ATU 313 + vrd ATU 330]

ERA II 284, 10/6 (1) < Sangaste khk, Tõlliste v < Helme khk, Hummuli – Liis Pedajas < Liis Kailas, snd 1865 (1940) [ATU 313 + vrd ATU 300]

ERA II 296, 470/82 (5) < Setumaa, Meremäe v, Serga k < Rokina k – Paul Toomemägi < Anna Toomemägi, snd 1908, jutud kuulnud oma emalt M. Kadajalt (1940) [ATU 313 + vrd ATU 514 + ATU 300A + 425A]

ERA II 301, 260/4 (110) < Setumaa – Liis Pedajas < Matri Ojaveel (1942) [ATU 313]

EÜS VI, 1525/8 (260) < Koeru khk, Äiavere k – Voldemar Rosenstrauch < Anna Keerem (1909) [ATU 313]

EÜS VII 1967/9 (170) < Simuna khk – Voldemar Rosenstrauch < keskealiselt naiselt (1910) [ATU 313 + 327A + 1141]

EÜS X 2337/8 (173) < Peetri khk, Esna v, Ämbra k – Karl Viljak, Voldemar Rosenstrauch < Jaan Steinberg (1913) [ATU 313 + vrd ATU 554]

H I 4, 93/5 (5) < Jõelähtme khk, Ülgase < Frido Matson (1877) [ATU 313 + 500 + 1150]

H I 6, 253/8 (6) < Vastseliina khk – Jaan Sandra (1894) [ATU 313]

H I 6, 687/703 (27) < Vastseliina < Vitebski kub, (Lätimaa), Lutsi (Ludza) mk, Kutepi – Jaan Sandra < Hindrik Majas, 56 a (1895) [ATU 313 + 1035]

H II 15, 207/13 (3) < Jõelähtme khk, Jägala – Hindrik Redlick (1889) [ATU 313]

H II 19, 18 (6) < Tõstamaa khk, Tõstamaa v – Mihkel Kampmann (1889) [vrd ATU 313]

H II 20, 592/6 (3) < Vändra khk, Kadaka – Jüri Peterson (1889) [ATU 313 + 675]

H II 21, 613/9 (6) < Tori khk – Tõnis Juurikas (1889) [ATU 313 + 363]

H II 27, 263/70 (6) < Palamuse khk, Luua v – Helene Masen (1889) [ATU 313 + 400]

H II 29, 400/9 (1) < Tartu-Maarja khk, Kavastu v – Johann Mägi (1890) [ATU 313 + 315]

H II 34, 428/31 (2) < Viru-Nigula khk, Laheküla k, Suurekivi t – Hans Lohk < Leenu Uudam, 67 a; “kuulnud u 30 a eest Luugas Juri käest” (1892) [ATU 313 + 400]

H II 42, 41/5 (1) < Vändra khk – Jüri Peterson < Peeter Peterson (1890) [ATU 313 + 675]

H II 44, 31/5 (9) < Tartu l – Andres Saal (1891) [ATU 313 + 300]

H II 58, 720/1 (20) < Karksi khk, Karksi v – Jaan Hünerson, Jaak Hünerson < Miina Rebane (1896) [ATU 313]

H II 62, 600/28 (9) < Setumaa, Meremäe v, Sulbi k – Jaan Sandra < Sulbi Johorka (1899) [vrd ATU 313]

H II 63, 298/313 (36) < Setumaa – Jaan Sandra (1900) [ATU 313]

H II 63, 258/69 (33) < Setumaa – Jaan Sandra (1900) [ATU 313E* + Ee 722*]

H II 69, 695/710 (15) < Setumaa, Vilo v, Jugo k – Jaan Sandra < Semmen Petrovitsh (1903) [ATU 313]

H II 73, 155/9 (23) < Vastseliina khk, Vastseliina v – Jaan Sandra < Jakob Helm (1906) [ATU 313]

H III 29, 117/8 (1) < Tallinn – Jaan Keller < “Vanaldase mehe suust” (1901) [vrd ATU 313]

H III 30, 785/96 (9) < Vastseliina khk – Jaan Jakobson (1902) [ATU 313]

H IV 5, 203/18 (1) < Paistu khk, Holstre v – Jaan Leppik (1894) [ATU 313 + Ee 327J* + ATU 826 + 707]

KKI 11, 80 (33) < Mustjala khk, Mustajala v, Võhma k – Vilma Kuut < Leen Õunpuu, 74 a (1949) [ATU 313 frag]

RMK II 44, 24/30 (3) < Vastseliina raj, Obinita kn, Navige k < Härma k (Setumaa, Meremäe v) – Selma Lätt < Anna Järv, 75 a (1953) [ATU 313E* + Ee 722*]

RKM II 80, 358/9 (1) < Setumaa, Vilo v, Truba k – Aleksei Saar < Nasta Saar, 50 a (1936) [ATU 313]

RKM II 80, 360/1 (1) < Setumaa, Vilo v, Barkanova k – Veera Luige < Maarja Luige, 54 a (1942, arhiivi 1958) [ATU 313 + Ee 720*]

RKM II 100, 475/7 (47) < Võru raj, Obinita kn, Obinita k (Setumaa, Meremäe v) – Heino Kesküla < Akulina Kütt, 70 a (1960) [ATU 313]

RKM II 118, 465/9 (10) < Lügänu khk – Mary Kaasik (Meeri Rekkor) < Leeno Lont, 90 a (1961) [ATU 313 + 327A]

RKM II 395, 182/6 (14) < Võnnu khk, Vana-Kastre k < Kursi khk, Laeva k – Mall Hiiemäe < Hilda Kuldma, 83 a; vanaemalt (1986) [vrd ATU 313 + ATU 922 + vrd ATU 613]

RKM, Mgn II 1006 (e) < Pärnu raj, Audru kn, Soeva k (Audru khk) – Selma Lätt < Liisa Tamm (neiuna Sutt), snd 1906 (1964) [ATU 313]

S 685/93 (9) < Setumaa, Meremäe v, Helbi k < Serga k – Ekaterina Põllula < Anne Kõiv,

40 a (1927) [ATU 313]

S 15549/68 (15) < Setumaa, Mäe v, Võõpsu k < Järvesuu v, Võpolsova (Võparsova) k < Mäe v, Varesmäe k – Nikolai Sõrmus < Maria Kütte, snd 1862 (1929) [ATU 313]

S 19841/52 (4) < Setumaa, Mäe v, Suure-Rõsna k – Nikolai Nurmetu < Avdotja Saarine (1939) [ATU 313 + 480]

S 25661/80; 25727/36 (5,11) < Setumaa, Mäe v, Võõpsu k < Järvesuu v, Võpolsova (Võparsova) k < Mäe v, Varesmäe k – Nikolai Sõrmus < Maria Kütte, snd 1862 (1930) [vrd ATU 313]

S 25786/95 (4) < Setumaa, Mäe v, Soelaane k – Joh. Teigar < Praskovja Purdeots, snd 1883 (1903) [ATU 313]

S 28716/64 (13) < Setumaa, Mäe v, Võõpsu k < Järvesuu v, Võpolsova (Võparsova) k < Mäe v, Varesmäe k – Nikolai Sõrmus < Maria Kütte, snd 1862 (1930) [ATU 313]

S 33168/217 (2) < Setumaa, Mäe v, Võõpsu k < Järvesuu v, Võpolsova (Võparsova) k < Mäe v, Varesmäe k – Nikolai Sõrmus < Maria Kütte, snd 1862 (1931) [ATU 313E* + EE 722* + vrd ATU 409]

S 35571/8 (4) < Setumaa, Mäe v, Suure-Rõsna k < Järvesuu v, Põstre k – Aleksandra Nurmetu < Irina Aurik, snd 1870 (1932) [ATU 313E* + Ee 722*]

S 37288/319 (6) < Setumaa, Mäe v, Võõpsu k < Järvesuu v, Võpolsova (Võparsova) k < Mäe v, Varesmäe k – Nikolai Sõrmus < Maria Kütte, snd 1862 (1932) [ATU 313 + 300]

S 41218/37 (1) < Setumaa, Mäe v, Võõpsu k < Järvesuu v, Võpolsova (Võparsova) k < Mäe v, Varesmäe k – Nikolai Sõrmus < Maria Kütte, snd 1862 (1932) [ATU 313]

S 41883/8 (21) < Setumaa, Vilo v, Mitkovitsi-Sagorje k, Vilo v – Nikolai Oinas < Maria Sootalu (1932) [ATU 313]

S 46232/50 (7) < Setumaa, Mäe v, Võõpsu k < Järvesuu v, Võpolsova (Võparsova) k < Mäe v, Varesmäe k – Nikolai Sõrmus < Maria Kütte, snd 1862 (1932) [vrd ATU 313 +

480 + vrd ATU 560 + 566]

S 56772/81 (14) < Setumaa, Vilo v, Vilo k – Aleks Põhi < Irina (Irö) Lepistik (1933)
[vrd ATU 313]

S 61421/7 (19) < Setumaa, Mäe v, Varesmäe k – Nikolai Sõrmus < Natalie Palm (1933)
[ATU 313]

S 85859/908 (5) < Setumaa, Vilo v, Saluste k – Maria Podrätšikov < Ekaterina Kõomägi
(1934) [ATU 313 + 650A + 300]

S 94868/87 (12) < Setumaa, Vilo v, Lõtina k – Paul Podrätšikov < Feodor Vanahunt
(1934) [ATU 313 + 301]

S 95041/53 (2) < Setumaa, Vilo v, Labõritsa k – Nikolai Oinas < Palagei Kõoleht (1934)
[ATU 313 + 315]

S 100435/526 (6) < Setumaa, Vilo v, Molnika k – Aleksei Kits < Timofei Lepiste, snd
1895 (1935) [ATU 313]

S 102092/114 (3) < Setumaa, Vilo v, Lõtina k – Maria Podrätšikov < Feodor Vanahunt
(1935) [ATU 313]

S 117288/311 (8) < Setumaa, Meremäe v, Karamsino k < Sagorje k– Manni Podrätšikov
< Vassä Toomeorg, 65 a, snd Sagorje külas (1935) [ATU 313]

S 19554/607 (4) < Setumaa, Mäe v, Võõpsu k < Järvesuu v, Võpolsova (Võparsova) k <
Mäe v, Varesmäe k – Nikolai Sõrmus < Maria Kütte (1930) [ATU 313 + vrd ATU 301]

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Liis-Marii Roosnupp

(sünnikuupäev: 28.06.1990)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose

«Naise kujutamine imemuinasjutus «Imeline põgenemine» (ATU 313)»,

mille juhendaja on Risto Järv,

1.1 reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;

1.2 üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.

2. Olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.

3. Kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus, 20.05.2016